

տալիս՝ Աստրիքի ու Պաղեստինի բնակիչներին հաշտության բերել և խաղաղեցնել: Բարգավորանին ընդառաջ է գալիս մեկը Պակարոս¹⁹ անունով, որի հայրը եղել էր աստրիների թագավոր, իսկ ինքը խնամի էր Անտիգոնոսին Արիստաբոլոյան տոհմից: Գալով Ռշտունյաց նահապետ և հարց ու պարսից սպարապետ Բարգավորանի մոտ, խոստանում է հինգ հարյուր գեղեցիկ կին և հազար քանքար²⁰ ոսկի, եթե իրեն օգնի հրեաների Հյուրկանոսին թագավորությունից զրկելու և Անտիգոնոսին թագավորեցնելու:

Երբ հրեաների քահանայապետ ու թագավոր Հյուրկանոսը և Հերովդեսի եղբայր Փասայելը տեսան, որ Բարգավորանը հռոմեացիների զորքերին փախցրեց՝ ոմանց դեպի ծովը, ոմանց զանազան քաղաքներ, և ինքը խաղաղությամբ անցնում է երկրով, իրենք էլ նրա հետ բանակցում են խաղաղության համար: Նա էլ Գնել անունով մեկին Գնունյաց ցեղից, որ հայոց թագավորի տակառապետն էր, հեծելագործով ուղարկում է Երուսաղեմ՝ խաղաղություն կնքելու պատրվակով, բայց գաղտնապես՝ Անտիգոնոսին օգնելու նպատակով: Հյուրկանոսը տակառապետին ներս չի ընդունում Երուսաղեմ բոլոր զորքերով, այլ միմիայն հինգ հարյուր հեծյալներով: Եվ տակառապետը դավաճանորեն խորհուրդ է տալիս Հյուրկանոսին գնալ Բարգավորանի մոտ երկրի ավերմունքի մասին (խոսելու) և խոստանում է իր կողմից ևս բարեխոս լինել: Հյուրկանոսը Բարգավորանից երդում է խնդրում, նա էլ երդվում է արեգակով, լուսնով և իրենց բոլոր երկնային պաշտելիքներով, նաև Արտաշեսի և Տիգրանի արևով: Այս բանին վստահանալով՝ Հյուրկանոսը թողնում է Հերովդեսին Երուսաղեմի վրա և իր հետ վերցնելով Հերովդեսի ավագ եղբորը՝ Փասայելոսին, գալիս է Բարգավորանի մոտ՝ ծովի ափը, Եքտիպոն կոչված գյուղը:

Բարգավորանը խորամանկությամբ նրանց պատվում է, բայց հանկարծ այդ տեղից մեկնելով, մնացած զորքին հրաման է տալիս նրանց բռնել և Անտիգոնոսի ձեռքը մատնել: Եվ Անտիգոնոսը Հյուրկանոսի վրա ընկնելով՝ ատամներով կտրում է նրա ականջները, որպեսզի եթե հանգամանքները փոխվեն, նա այլևս անկարող լինի քահանայապետություն անել, որովհետև (հրեական) օրենքը պահանջում է, որ քահանա լինեն միայն ողջանդամները:

Իսկ Բարգավիրանը հրաման տվեց հայոց թագավորի տակա

ռապետ Գնելին, որ Երուսաղեմում Հերովդեսին որսա: Գնելը ջանաց խաբեությամբ Հերովդեսին պարսպից դուրս բերել, բայց Հերովդեսը հանձն չառավ, միննույն ժամանակ չվստահացավ քաղաքում ևս մնալ Անտիգոնյանների գատվելու պատճառով, այլ գիշերը ծածուկ ընտանիքով փախավ եղմայեցիների մոտ, և ընտանիքը Մասադան ամրոցում թողնելով, ինքն շտապեց Հռոմ հասնել: Բայց հայոց գորքը Անտիգոնյանների օժանդակությամբ Երուսաղեմ մտնելով՝ ոչ ոքի չվնասեցին, այլ միայն Հյուրկանոսի գույքերն առան, ավելի քան երեք հարյուր քանքար: Եվ գավառն ասպատակելով՝ Հյուրկանյաններին (հավատարիմ տեղերն) առան ավերեցին. մարիսացիների քաղաքն էլ առնելով, այնտեղ թագավոր դրին Անտիգոնոսին: Իսկ Հյուրկանոսին կապելով՝ գերիների հետ միասին բերին Տիգրանին, և Տիգրանը Բարգափրանին հրամայեց՝ մարիսացիների քաղաքից բերված հրեա գերիներին բնակեցնել Շամիրամի քաղաքում²¹: Սրանից հետո Տիգրանն ապրելով ոչ ավելի քան երեք տարի, վախճանվում է, երեսուներեք տարի թագավորելուց հետո:

ՀԱՅՈՑ ՄԻ ԱՅԼ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՀՌՈՄԵԱՅԻՆԵՐԻ ՀԵՏ.

ՄԻՂՈՆԻ ԵՎ ԲԵՆԴԻԴԻՈՍԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հերովդեսը Հռոմ անցնելով՝ Անտոնիոսի, Կեսարի և Սինկլիտոսի²² առաջ պատմում է իր հավատարմությունը հռոմեացիներին, և Անտոնիոսից Հրեաստանի թագավոր նշանակվելով՝ իրեն օգնական է վերցնում Բենդիդիոս սպարապետին հռոմեական զորքերով, որպեսզի հայոց հետ պատերազմի և Անտիգոնոսին տապալի: Ասորիք հասնելով՝ նա փախուստի է մատնում հայոց զորքերը և Սիդոնին թողնելով, որ հայերին դիմադրի Եփրատի մոտ և Պակարոսին սպանելով, ինքը դառնում է Երուսաղեմ՝ Անտիգոնոսի դեմ: Բայց հայերը նորից օգնություն ստանալով պարսիկներից՝ դիմում են Սիդոնի վրա և հալածում են նրան, շարտում Բենդիդիոսի մոտ, անչափ արյունահեղություններ անելով²³:

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՆՏՈՆԻՈՍԸ ԱՆՁԱՄԲ ՀԱՅՈՑ ԶՈՐՔԵՐԻ ՎՐԱ
ԴԻՄԵԼՈՎ ԳՐԱՎՈՒՄ Է ՇԱՄՇԱՏ ՔԱՂԱՔԸ

Անտոնիոսը զայրանալով ինքը անձամբ գալիս է հռոմեական բոլոր գորքերով: Շամշատ²⁴ հասնելիս լսում է Տիգրանի մահը, քաղաքն առնելով, Սովսիոսին օգնական թողնելով Հերովդեսին՝ Երուսաղեմում Անտիգոնի դեմ կռվելու, ինքը ձմեռանոց է գնում Եգիպտոս: Նա շտապում էր այնտեղ հասնել կնամոլ մարդու վավաշոտությամբ, վառված ցանկությամբ դեպի Կլեոպատրան՝ եգիպտացիների թագուհին: Այս Կլեոպատրան Պտղոմեոս Դիոնիսի դուստրն էր, Պտղոմյան Կլեոպատրայի թոռը և շատ սիրելի էր Հերովդեսին. այս պատճառով էլ Անտոնիոսն առավելապես հանձնարարում էր Հերովդեսը Սովսիոսին: Սա քաջապես կռվելով առնում է Երուսաղեմը, սպանում է Անտիգոնոսին և թագավորեցնում է Հերովդեսին ամբողջ Հրեաստանի և Գալիլիայի վրա²⁵:

ԱՐՏԱՎԱԶԴԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ՀՌՈՍԵՍՑԻՆԵՐԻ
ԴԵՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԼԸ

Հայաստանում թագավորում է Տիգրանի որդի Արտավազդը: Սա իր եղբայրների և քույրերին բնակեցնում է Աղիովիտ և Առբերանի գավառներում²⁶, նրանց ժառանգությունն թողնելով այդ գավառներում գտնված արքունական գյուղերը, առանձին եկամուտով և ուտեստով, նման նրանց այն ազգականներին, որ գտնվում էին Հաշտյանքի²⁷ կողմում, (սահմանելով) որ նրանք ավելի պատվավոր և ավելի թագավորագն ճանաչվեն, քան այն մյուս Արշակունիները, միայն սահմանում է, որ նրանք չապրեն Այրարատում, թագավորի բնակության տեղում:

Բայց ուրիշ աչ մի արիություն ու քաջագործություն ցույց չտրվեց, այլ անձնատուր լինելով կերուխումի, թափառում էր ճախճախուտ տեղերում, եղեգնուտներում, քարափներում, վայրի էշեր և խոզեր

հետապնդելով, անփույթ լինելով ուսման, քաջության և բարի
հիշատակների, միայն իր փորի ծառան և ստրուկը դառնա-

լով՝ աղբանոցներն էր մեծացնում²⁸։ Իր գորքերից պախարակվելով իր անգործ ծուլության և սաստիկ որկրամոլության պատճառով, մանավանդ որ Անտոնիոսը Միջագետքն առել էր նրանից, զայրացած հրամայում է գորքեր հանել Ատրպատականի նահանգի բյուրավորներին, Կովկաս լեռան բնակիչներին աղվանների և վրացիների հետ, շարժվում դնում է Միջագետք և հալածում է հռոմեացիների գորքերը։

ԻԳ

ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ՁԵՐԲԱԿԱԼԵԼԸ ԱՐՏԱՎԱԶՂԻՆ

Առյուծի նման զազանաբար մոնչաց Անտոնիոսը, մանավանդ գրգռվելով Կլեոպատրայից, որ քեն էր պահում իր տաստի կրած չարչարանքների համար Տիգրանից։ Ոչ միայն հայերին էր լինում մահաբեր, այլև ուրիշ շատ թագավորների, որպեսզի նրանց իշխանություններին տիրի։ Ուստի և Անտոնիոսը շատ թագավորներ սպանելով, նրանց իշխանությունները վստահում էր Կլեոպատրային, բացի Տյուրոսից և Միդոնից և առհասարակ բացի նրանցից, որոնք Ազատ գետի մոտերքն էին։ Վերցնելով գորքերի բազմությունը՝ դիմում է Արտավազդի վրա. Միջագետքով անցնելով՝ սաստկապես կոտորում է հայոց գորքերը, ձերբակալում է նրանց թագավորին և Եգիպտոս վերադառնալով՝ Կլեոպատրային է պարգևում Տիգրանի որդի Արտավազդին, նաև ուրիշ շատ իրեր պատերազմի ավարից։

1. Խորենացու արքայացանկի համաձայն, Տիգրան II–ը որդին է Արտաշեսի, մինչդեռ, ըստ Ապպիանոսի, Տիգրան II-ի հոր անունը ևս Տիգրան է եղել (Տիգրան I)։

2. Գերադասելի են Խորենացու «Հայոց պատմության» ձեռագրերի այն տարրնթերցվածքները, որտեղ խոսքը Արշականի հաջորդ Արշանակի և նրա 19–րդ տարվա մասին է։ Հաշիվը, սակայն, չի փոխվում՝ Արշականի իշխած 30 տարիներին գումարվում է 19 տարի և ստացվում 49։

3. Խորենացին այստեղ նկատի ունի Մելեկյաններին։

4. Միհրդատ — Խորենացին նկատի ունի Միհրդատ Եվպատորին, սակայն, սխալմամբ կարծում է, թե Միհրդատը Տիգրանի քրոջ

ամուսինն էր, մինչդեռ, ինչպես հայտնի է, Տիգրանը Միհրդատի
դստեր՝ Կլեոպատրայի ամուսինն էր:

5. Մածաք (Կեսարիա Կապադովկիոյ) — Կապադովկիայի
մայրաքաղաքն է, այժմ՝ Ղայսերի:

6. Միջերկրյա — այսպես էին կոչվում Փոքր Ասիայի երկրները հայ մատենագրության մեջ:
7. Պտղոմյան Կլեոպատրա — խոսքը Մելնկյան թագուհի, Եգիպտոսի Պտղոմեոս VIII թագավորի դստեր՝ Կլեոպատրա-Մելենեի մասին է:
8. Խորենացին նկատի ունի Հրեաստանի Ալեքսանդրա-Սոլոմեա թագուհուն (76—67):
9. Ն. Սանանդյանը ենթադրում է, որ այս «Վայկուն անունով ավագակը», որը վրդովել էր հայոց խաղաղությունը և դրանով իսկ ստիպել էր Տիգրան Երկրորդին վերադառնալ Պտղոմայիս (Պտղոմայիդ) քաղաքից Հայաստան, նույն հռոմեական զորավար Լուկուլլոսն էր:
10. Արիստաբուլ — Հրեաստանի թագավոր Արիստոբուլոսն է (67—63), որին գահընկեց արեցին հռոմեացիները:
11. Հյուրկանոս — Հրեաստանի քահանայապետ ու թագավոր Հյուրկանոս II-ն է (63—40), Արիստոբուլոս II-ի ավագ եղբայրը:
12. Այս իրադարձությունների նկարագրության համար Խորենացին որպես աղբյուր օգտագործել է հրեա նշանավոր մատենագիր Հովսեպոս Փլավիոսի աշխատությունները: Շատ դեպքերում, աննշան կամ էական ճշգրտումներով ու փոփոխություններով, Խորենացին կրկնում է Հովսեպոսին (տե՛ս Հովսեպոս Փլավիոս, Հրեական պատերազմի մասին, գիրք I, էջ 35 և այլն):
13. Վարդգեսավան — քաղաք Արարատյան դաշտավայրում, սպագա Վաղարշապատ քաղաքի տեղում:
14. Խոսքը հռոմեական զորավար, պետական գործիչ, 67 թ. ժողովրդական տրիբուն, 58 թ. կոնսուլ Գաբինիոսի մասին է, որին Պոմպեոսը թողել էր Արևելքում որպես իր փոխանորդը:
15. Այստեղ ակնհայտ շփոթմունք է, քանզի Կրասսոսի գործունեությունն Արևելքում աղերսվում է ոչ թե Տիգրան II-ի, այլ վերջինիս որդու՝ Արտավազդ II-ի հետ: Բացի այդ, Կրասսոսը պարտություն է կրել ու սպանվել ճակատամարտում ոչ թե հայերից, այլ պարթևներից:
16. Կասսիոս — խոսքը վերաբերում է Կրասսոսի բանակի քվեստոր Գայոս Կասսիոս Լոնգինոսին, որը, Կրասսոսի պարտությունից հետո, դարձավ Արևելքում հռոմեական զորքերի հրամանատար:

17. Նկատի ունի հռոմեական ականավոր պետական ու ռազմական գործիչ Գայոս Հուլիոս Կեսարին (100—44):

18. Բարգավորան — Հովսեպոսի մոտ հիշատակված է

Բարգավորանես ձևով, և այն էլ ոչ թե որպես Հայոց սպարապետ ու Ռշտունյաց տոհմի նահապետ, այլ պարթևների գորավար և սատրապ: Խորենացու սույն հաղորդումից կարելի է եզրակացնել, որ մ.թ.ա. 40 թ. դեպի Ասորիք պարթևների կազմակերպած այս արշավանքին մասնակցել են նաև հայկական զորամասերը:

19. Այստեղ ևս շփոթմունք է. Պակարոսը (Բակուր) ոչ թե Ասորիքի թագաժառանգն էր, այլ Պարթևստանի:

20. Այսինքն՝ հազար տաղանդ:

21. Նկատի ունի Վան քաղաքը: Խորենացու սույն վկայությունները Տիգրան Միջինի գործունեության մասին, կարիք ունեն ճշգրտման: Հայ-պարթևական գոր-

քերի ասորա-պաղեստինյան այս արշավանքը, հրեաների գերեվարությունը Հայաստան և այլն, ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրողները, կատարվել են Արտավազդ II-ի օրոք: Խորենացու մոտ Արտավազդ II-ը փոխարինվել է Տիգրան II-ով, որը բացատրվում է Տիգրանի փառքով և կատարած գերեվարություններով:

22. Մինկլիտոս — հունարեն բառ է, որը նշանակում է համաժողով: Այստեղ Խորենացին նկատի ունի հռոմեական ծերակույտը (սենատ):

23. Այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել մ.թ.ա. 39 թվականին:

24. Շամշատ — Կոմմագենեի թագավորության մայրաքաղաքն էր:

25. Հրեաստանի թագավոր Անտիգոնոսը սպանվեց մ.թ.ա. 37 թվականին, նույն թվականին էլ, հռոմեացիների օգնությամբ, Հրեաստանի թագավոր ու քահանայապետ հռչակվեց Հերովդես I Մեծը (37—4):

26. Ադիովիտը գավառ է Տուրուբերանում՝ Վանա լճի հյուսիսային եզերքում, իսկ Առբերանը՝ Վասպուրականում, Վանա լճի հյուսիսարևելյան մասում:

27. Հաշտյանքը Չորրորդ Հայքի գավառներից մեկն էր:

28. Արտավազդ II-ի սույն նկարագիրը, որը տալիս է Խորենացին, չի համապատասխանում պատմական իրականությանը: Հունա-հռոմեական աղբյուրներից մենք գիտենք, որ Արտավազդը եղել է իր ժամանակի ամենաուսյալ և գիտուն անձնավորություններից մեկը, նա հմուտ դիվանագետ էր ու խոշոր ռազմական գործիչ:

ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ ԸՍՏ ԴԻՈՆ

ԿԱՍՍԻՈՍԻ

ՀՈՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք Հիսունչորսերորդ

9,1 Օգոստոսը¹ հպատակ երկրները կառավարում էր հռոմեական սովորույթի համաձայն, մինչդեռ դաշնակից (երկրներին) թույլ էր տալիս կառավարվել իրենց հայրենի ավանդությունների համաձայն: Եվ նա նպատակահարմար չէր գտնում ոչ այս մեկին որևէ բան ավելացնել, ոչ իսկ թույլ տալ որևէ նոր բանի տիրանալու, այլ ճշտորեն բավարարվել եղածով:

4 Իսկ քանի որ մյուս հայերը² մեղադրում էին Արտաշեսին³ և
(դեսպանություն ուղարկելով) խնդրում էին Հռոմում գտնվող նրա
Տիգրան եղբորը⁴, ապա Օգոստոսն ուղարկեց Տիրերիոսին⁵,
որպեսզի (Արտաշեսին) հեռացնի թագավորությունից և (Տիգրանին)
հաստատի գահի վրա: Սակայն (Տի-

բերիոսն) այս պատրաստություններին համապատասխան ոչինչ չկատարեց, քանզի հայերն իրենք արդեն սպանել էին Արտաշեսին⁶։ Իսկ Տիրերիոսը խիստ մեծարվեց, մանավանդ որ այս բոլորի առթիվ որոշվեց գոհաբերություններ կատարել, կարծես թե քաջարիություն էր ցուցաբերել։

Գիրք հիսունհինգերորդ

10a,4 Այսուհանդերձ պարթևների դեմ պատերազմ չսկսվեց, քանզի Փրատակեսը⁷ լսելով, որ Գայոսը⁸ Սիրիայում է գտնվում իբրև կոնսուլ, միաժամանակ կասկածելով, որ իր երկրում ևս իրավիճակը առաջվա պես դարձյալ անբարենպաստ է, շտապեց համաձայնության գալ (հռոմեացիների հետ) այն պայմանով, որ ինքը կհեռանա Հայաստանից և իր եղբայրները կմնան ծովից այն կողմ⁹։ Սակայն հայերը, քանի որ Տիգրանը¹⁰ բարբարոսների¹¹ դեմ մղած ինչ-որ պատերազմի ժամանակ սպանվել էր, իսկ Էրատոն¹² էլ հրաժարվել էր իշխանությունից, պատերազմի ելան հռոմեացիների դեմ, որովհետև նրանց (վրա իշխանությունը) հանձնել էին ոմն մեդացի Արիոբարզանեսի¹³, որը մի ժամանակ Տիրիդատեսի¹⁴ հետ եկել էր հռոմեացիների մոտ. այս դեպքերը կատարվեցին հաջորդ տարին¹⁵, երբ կոնսուլներ էին Պուբլիոս

Վինիկիոսը և Պուբլիոս Վարոսը: Ու թեպետ հայերը նշանակալից որևէ գործ չկատարեցին, բայց ոմն Ադոն, որը տիրում էր Արտագերսին¹⁶, համոզեց Գայոսին ընդհուպ մոտենալ պարիսպներին և խոցեց նրան¹⁷, այս պատճառով էլ (Արտագերսը) պաշարման ենթարկվեց ու երկար դիմադրեց: Բայց երբ վերջապես այն վերցվեց, ոչ միայն Օգոստոսը, այլև Գայոսը նույնպես ստացել էր իմպերատորի տիտղոս և Հայաստանն այնժամ Օգոստոսի և սենատի կողմից ստացավ Արիոբարզանեսը և ոչ շատ ժամանակ անց նրա մահից հետո՝ նրա որդի Արտավազդը¹⁸: Այսպես, Գայոսը վերքի պատճառով թուլացավ և քանի որ ոչ մի կերպ չէր առողջանում, սկսեց բանականությունը կորցնել և առավել ևս բթամտացավ:

1. Խոսքը վերաբերում է Հռոմի առաջին կայսր Գայոս Օկտավիանոս Օգոստոսին (մ. թ. ա. 27 թ. մ.թ. 14 թ.):

2. «Մյուս հայերը» — սրանք Հայաստանում հռոմեացի հոսանքի ներկայացուցիչ հայ մեծամեծներն էին:

3. Արտաշես — Արտավազդ II-ի ավագ որդին է, Հայաստանի թագավոր Արտաշես II-ը (30-20), որն իր հոր նենգադավ ձերբակալությունից հետո գլխավորեց հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն ընդդեմ հռոմեացիների: Սա Արտավազդ II-ի եղբրական սպանության վրեժը լուծում է սրի քաշելով Հայաստանում մնացած բոլոր հռոմեացիներին:

4. Տիգրանը Արտաշես II-ի կրտսեր եղբայրն է. Անտոնիոսը նրան գերեվարել էր Եգիպտոս, որտեղից Օկտավիանոսը փոխադրեց Հռոմ, ուր տասը տարի մնալուց հետո ուղարկվեց Հայաստան՝ Արտաշես II-ի թափուր գահը զբաղեցնելու: Հայաստանի թագավոր Տիգրան III-ն է (20—6):

5. Տիբերիոսը Օգոստոս կայսեր որդեգիրն էր, նրա ամենամերձավոր խորհրդականը Արևելքի հարցերում: Սա է, որ Հայաստանում գահ բարձրացրեց Հռոմի դրածո Տիգրան III-ին, Հետագայում՝ Հռոմի կայսր (14 — 37):

6. Ուսումնասիրողներից շատերը ենթադրում են, որ Արտաշես II-ը սպանվել է անձամբ Օգոստոս կայսեր դրդմամբ:

7. Փրատակես — պարթևական Հրահատ V (Հրահատակ) թագավորն է (մ. թ. ա. 2 մ. թ. 4 թթ.):

8. Գայոս Կեսար — հռոմեական զորավար, Օգոստոս կայսեր թոռնու որդեգիրը: Մ. թ. 1 թ. Օգոստոսի կողմից ուղարկվեց Արևելք: Հռոմեական զենքի ուժով ճնշեց մ. թ. ա. 2 թ. հայ ժողովրդի բարձրացրած ապստամբությունը:
9. «Օռվից այն կողմ» ասելով՝ Հրահատ V-ը նկատի ուներ Հռոմը:
10. Սա Հայաստանի թագավոր Տիգրան III-ի որդին էր՝ «արքայից արքա» Տիգրան IV-ը (8 — 5, մ. թ. ա. 2 մ. թ. 1 թթ.):

11. Խոսքը կովկասյան լեռնաբնակների մասին է, որոնք մ. թ. 1 թ. ասպատակում էին Հայաստանի հյուսիսարևելյան մատույցները:
12. Էրատո — թագուհի Մեծ Հայքի (8 — 5, 2—1, 6—11), Հայոց թագավոր Տիգրան III-ի դուստրը և Տիգրան IV-ի խորթ քույրը, վերջինիս գահակիցն ու կինը, Արտաշեսյան հարստության վերջին ներկայացուցիչը:
13. Արիոբարզանես — սա Ատրպատականի թագավոր Արտավազդի որդին էր, որին մ. թ. 2 թ. Գայոս Կեսարը հռչակեց Մեծ Հայքի թագավոր (2 — 4)՝ նպատակ ունենալով Մեծ Հայքի թագավորությունը ձուլել Ատրպատականի թագավորության հետ:
14. Տիրիդատես — Տրդատ անվան հունականացված ձևն է:
15. Այսինքն՝ մ. թ. 2 թվականին:
16. Սա հռչակավոր Արտազերս ամրոցն է, որը գտնվում էր պատմական Հայաստանի Արշարունյաց գավառում:
17. Ադրոնը (ըստ երևույթին՝ Ատոմ) Գայոս Կեսարին դաշույնով ծանր վիրավորեց 2 թ. սեպտեմբերի 9-ին:
18. Մեծ Հայքի և Ատրպատականի թագավոր Արիոբարզանի որդին է, որը հոր մահից հետո, Օգոստոս կայսրի կողմից հռչակվեց Մեծ Հայքի ու Ատրպատականի թագավոր: Հայոց Արտավազդ IV թագավորն է (4 — 6): Հայերը չճանաչեցին սրա իշխանությունը և, ապստամբելով, սպանեցին (6 թ.):

«ԱՆԿՅՈՒՐԱՅԻ ԿՈԹՈՂԱԸ» ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐՋԻՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մ. թ. ա. I դարի վերջերի Հայաստանի քաղաքական պատմության, ինչպես նաև հայ-հռոմեական հարաբերությունների մասին կարևոր աղբյուր է «Աստվածային Օգոստոսի գործերը» վերտառությամբ հայտնի արձանագրությունը: Սա, փաստորեն, Օգոստոս կայսեր կտակ-հաշվետվությունն է իր կատարած գործերի վերաբերյալ: Հաշվետվության 35 գլուխներից յուրաքանչյուրում թվարկված են Օգոստոսի ծառայությունները Հռոմի հանդեպ, վեր են հանված նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականության բոլոր էական կողմերը: Հաշվետվությունը, որը կազմել է ինքը՝ Օգոստոսը, կայսեր կտակի համաձայն գետեղվել է Հռոմում գտնվող նրա դամբարանի մուտքի մոտ: Չնայած այդ

արձանագրությունն առ այսօր հայտնաբերված չէ, սակայն
գիտությանը հայտնի են նույն կտակի երեք պատճենները, որոնցից
առավել ամբողջական է դեռևս 1555 թ. Անկարայում
հայտնաբերված արձանագրությունը:

Հունարեն և լատիներեն լեզուներով գրված այդ արձանագրու-

թյունը փորագրված է եղել Օգոստոս կայսեր անունը կրող և ի պատիվ նրա՝ Անկյուրա (Անկարա) քաղաքում կառուցված տաճարի պատերից մեկի վրա: Դա է պատհառը, որ այս արձանագրությունը հայտնի է «Անկյուրայի կոթող» անունով: Սույն արձանագրության ուսումնասիրության և հրատարակման գործում (1865 և 1883 թթ.) նշանակալից ավանդ ունի գերմանացի պատմաբան Թ. Մոմզենը: «Անկյուրայի կոթողից» ստորև բերված հատվածը տալիս ենք ըստ Հ. Հ. Մանանդյանի թարգմանության, որը կատարված է Մոմզենի աշխատասիրած վերջին հրատարակությունից [տե՛ս «Res gestae divi Augusti (Monumentum Ancyranum), ed. Th. Mommsen, Berlin, 1883]:

ԱՍՏՎԱԾԱՑԻՆ ՕԳՈՍՏՈՍԻ ԳՈՐԾԵՐԸ, V

25—32. Մեծ Հայաստանը թեև ես կարող էի նրա Արտաշես թագավորի¹ սպանությունից հետո դարձնել նահանգ, սակայն ավելի լավ համարեցի, հետևելով մեր նախնիների օրինակին այդ թագավորությունը տալ Տիգրանին², որն Արտավազդի որդին էր և Տիգրան թագավորի թոռը, հանձնարարելով այդ Տիգրանին³, որն այն ժամանակ իմ որդեգիրն էր:

Այնուհետև, երբ այդ ժողովուրդն րնդվեց և ապստամբեց՝ նրան նվաճեցի իմ որդու՝ Գայոսի⁴ ձեռքով և թագավորական գահը տվեցի Արիոբարզանին⁵ մեղացիների Արտավազդ թագավորի որդուն, որպեսզի նա երկիրը կառավարի, իսկ սրա մահից հետո, նրա որդուն՝ Արտավազդին⁶: Երբ սա սպանվեց՝ ուղարկեցի այդ թագավորությունը Տիգրանին, որը Հայոց արքունի տոհմից էր⁷:

1. Խոսքը Արտավազդ II թագավորի ավագ որդու՝ Հայոց թագավոր Արտաշես II-ի մասին է:

2. Սա Հայոց թագավոր Տիգրան III-ն էր, Արտաշես II-ի կրտսեր եղբայրը (տե՛ս 309-րդ էջ, N 4 ծան.):

3. Օգոստոսը նկատի ունի իր խորթ որդուն՝ Տիգրանիոս Կլավդիոս Ներոնին, որի մայրը՝ Լիվիա Դրուզիլլան մ. թ. ա. 30 թվականին ամուսնացել էր Օգոստոսի հետ: Մ. թ. 4 թ. Օգոստոսը նրան հռչակեց ժառանգորդ և վերանվանակոչեց՝ Տիգրանիոս Հուլիոս Կեսար: Տիգրանիոսը Օգոստոսի մահից հետո հռչակվեց կայսր:

4. Գայոս Կեսար — սա Օգոստոսի թոռն էր՝ նրա դստեր Յուլիայի և
հայր-

նի գորավար Մարկոս Վիպասանիոս Ագրիպպայի որդին: Ծնվելուց անմիջապես հետո (մ. թ. ա. 20 թ.) Օգոստոսը սրան որդեգրեց և հռչակեց ժառանգորդ: Սակայն Գայոս Կեսարի վաղաժամ մահից հետո (տե՛ս 310-րդ էջ, № 17 ծան.), Օգոստոսը որդեգրեց Տիբերիոսին:

5. Արիոբարզան — Մեծ Հայքի թագավոր (2—4), հռոմեական դրածո, Անտոնինոսի բարեկամ Ատրպատականի թագավոր Արտավազդի որդին:

6. Սա Հայոց Արտավազդ IV թագավորն է (4— 6), հռոմեական դրածո: Հայերը չճանաչեցին Արտավազդ IV-ի իշխանությունը և ապստամբելով՝ սպանեցին նրան:

7. Այստեղ խոսքը Հրեաստանի Հերովդես I թագավորի թոռան՝ Տիգրանի մասին է: Այս Տիգրանը իգական գծով Արտաշեսյան շառավիղ էր. նրա մայրը՝ Գլափյուրան դուստրն էր Կապադովկիայի Արքելաոս թագավորի և Արտաշեսյան արքայադստեր: Հռոմեական դրածո Տիգրան V-ը Հայաստանում իշխեց ընդամենը մեկ տարի (մ. թ. 6 թ.), հայերը սրան ևս գահընկեց արեցին:

ՏԻԳՐԱՆ V-Ը ԵՎ ՏԻԳՐԱՆ VI-Ը ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐ
ԸՍՏ ՀՈՎՍԵՊՈՍ ՓԼԱՎԻՈՍԻ
ՀՐԵԱԿԱՆ ՀՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ
Գիրք տասնութերորդ

139 Իսկ Ալեքսանդրի Հերովդես թագավորին որդին, որն իր հոր ձեռքով սպանվել էր, ունեցել էր երկու որդի Ալեքսանդրին և Տիգրանին՝ Կապադովկիայի թագավոր Արքելաոսի² դստրից³: Եվ Տիգրանը, որը թագավորում էր Հայաստանում⁴, անզավակ մեռավ այն բանից հետո, երբ ամբաստանվելով տարվեց Հռոմ: Իսկ Ալեքսանդրը ունեցավ իր եղբոր անվանակից որդի՝ Տիգրանին, որը հետագայում Ներոնի կողմից ուղարկվեց որպես Հայաստանի թագավոր⁶. այս Տիգրանն էլ ունեցավ Ալեքսանդր անունով որդի:

1. Հերովդես — Հրեաստանի թագավոր Հերովդես I Մեծն է:

2. Արքելաոս — Կապադովկիայի թագավոր (36—17):

3. Հովսեպոսը մեկ այլ տեղ («Հրեական պատերազմի մասին», գիրք I, 552) հիշատակում է Արքեղաոսի դստեր անունը՝ Գլափյուրա: Ուսումնասիրողներն՝ իրավացիորեն նշում են, որ սույն Գլափյուրայի մայրը եղել է Արտաշեսյան տոհմի հայ թագավորի դուստր:

4. Սա Մեծ Հայքի թագավոր Տիգրան V-ն է, որը գահ բարձրացավ Օգոստոս կայսեր թույլտվությամբ: Իզական զծով Արտաշեսյան շառավիղ էր:

5. Խոսքը հռոմեական կայսր Ներոնի (54 — 68) մասին է:

6. Տիգրան — Ներոն կայսեր դրածոն հայկական գահի վրա՝ «Մեծ թագավոր Հայոց Մեծաց» Տիգրան VI (60—61):

ՎՈՆՈՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐ ԸՍՏ

ՀՈՎՍԵՊՈՍ ՓԼԱՎԻՈՍԻ

ՀՐԵԱԿԱՆ ՀՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք տասնութերորդ

48 (Պարթևները) հրավիրում են թագավորելու Մեդիայի (թագավոր) Արտաբանոսին¹ Արշակունի տոհմից: Իսկ Արտաբանոսը հավանություն է տալիս ու գալիս է իր գործի հետ: Վոնոնեսը² դուրս է գալիս նրան դիմագրավելու: Եվ սկզբում, քանի դեռ պարթևների մեծամասնությունը իրեն համամիտ էր, կռիվ մղելով, նա հաղթում է, իսկ Արտաբանոսը փախչում է դեպի Մեդիայի սահմանները: Բայց շատ չանցած (Արտաբանոսը), համախմբելով իր գործերը, հարձակվում է Վոնոնեսի վրա և հաղթում նրան, իսկ Վոնոնեսը հեծյալ փախչում է իր փոքրաթիվ մերձավորների հետ Սելևկիա³: Եվ Արտաբանոսը, որը բարբարոսներին ահաբեկելու նպատակով ճանապարհին մեծ ջարդեր գործեց, իր բազմությամբ մեկնում է Կոեսիփոն⁴: Եվ Արտաբանոսը թագավորում է պարթևների մոտ⁵, մինչդեռ Վոնոնեսը ապաստան է գտնում Հայաստանում: Սկզբում սա փորձեց տիրել երկրին⁶ և դեսպանություն ուղարկեց հռոմեացիների մոտ: Սակայն Տիբերիոսը⁷ նրա խնդրանքը մերժեց, նրա փոքրոգության, ինչպես նաև պարթևական (թագավորի) սպառնալիքների պատճառով, քանի որ (Արտաբանոսը) դեսպանություն ուղարկելով, սպառնացել էր պատերազմ սկսել: Մինչդեռ Վոնոնեսը թագավոր դառնալու ոչ մի այլ հնարավորություն չունեի, քանի որ Նպատի⁸ շուրջ բնակվող հայ մեծամեծները հարել էին Արտաբանոսին, որոնք և Վոնոնեսին հանձնեցին Միրիայի ստրատեգոս Միլանոսին⁹: Եվ (Վոնոնեսը), հանուն

Հռոմում իր ստացած դաստիարակության, ապաստան գտավ Միրիայում. իսկ Հայաստանը Արտաբանուսը տվեց իր որդիներից մեկին՝ Օրոդեսին¹⁰:

1. Հովսեպոսը շփոթում է Արտաբանոս–Արտավանը մինչև Պարթևաց թագավոր դառնալը Մեդիայի թագավոր չէր, այլ եղել է Վրկանից աշխարհի և Կրմանի կառավարիչ:
2. Վոնոնես (Վոնոն) — Պարթևաց Հրահատ IV թագավորի ավագ որդին է, որն իր դաստիարակությունն ստացել էր Հռոմում: Օգոստոս կայսեր կողմից նշանակվել էր Պարթևստանի թագավոր (7—12):
3. Մելևկիա քաղաքը կառուցվել է մ. թ. ա. IV դարի վերջին Մելևկոս Նիկատորի կողմից՝ Տիգրիսի աջ ափին, այժմյան Բաղդադից փոքր-ինչ հարավ:
4. Կոնստանտին — պարթև Արշակունիների գահանիստ կենտրոններից մեկը, հետագայում՝ Սասանյան Պարսկաստանի մայրաքաղաքը: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է առավելապես Տիգրոն անունով: Գտնվում է Տիգրիսի ափին՝ Մելևկիայի մոտ:
5. Արտավան III — Պարթևստանի արքայից արքա (12—38): Պարսկաստանում հիմնադրել է Արշակունյաց հարստության կրտսեր ճյուղը:
6. Փախչելով Հայաստան՝ Վոնոնը օգտվելով երկրի խառնակ ու շփոթ վիճակից, իրեն հռչակում է Մեծ Հայքի թագավոր (12—16): Մակայն և՛ Հռոմը, և՛ Պարսկաստանը չճանաչեցին նրա թագավորությունը:
7. Խոսքը վերաբերում է հռոմեական կայսր Տիբերիոս Կլավդիոս Ներոնին:
8. Բնագրում՝ Նիփատես:
9. Միլանոս — հռոմեական Միրիա–Ասորիք պրովինցիայի կուսակալ Կրետիկոս Միլանոսն է: Հայաստանից փտարվելուց հետո, Վոնոնը բնակվում էր կուսակալության կենտրոն Անտիոքում՝ Միլանոսի խիստ հսկողության ներքո:
10. Օրոդեսն այնպես էլ Հայաստանում գահ չբարձրացավ: Հայ մեծամեծները գերադասեցին պոնտական թագավորագն Ջենոնին, որը 18 թ. Տիբերիոսի եղբորորդու՝ Գերմանիկոսի ձեռքով Արտաշատում թագադրվեց Մեծ Հայքի թագավոր:

ՊԱՐԹԵՎԱ—ՀՌՈՍԵԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (Մ. Թ. I ԴԱՐԻ ՄԿՁԲՆԵՐԻՆ)
ԸՍՏ ԳԱՅՈՍ ԿՈՌՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՍԻ

Գայոս Կոռնելիոս Տակիտոսը կայսերական ժամանակաշրջանի
Հռոմի ամենանշանավոր պատմագիրն է: Նա ծնվել է
մոտավորապես 55 — 57 թթ., հեծյալի ընտանիքում: Ստացել է
հունական դասական կրթություն, սովորել է Հռոմում նշանավոր
Քվինտիլիանոսի ճարտասանական դպրոցում: Հետագայում նա
դարձել է ճանաչված հռետոր և աչքի ընկնող պետական գործիչ
(81թ. 4 քվետոր,

88 թ.՝ պրետոր, 97 թ.՝ կոնսուլ, 112 թ.՝ Ասիա պրովինցիայի պրոկոնսուլ):

Քաղաքական գործունեությանը զուգընթաց Տակիտոսը զբաղվում է նաև գրականությամբ: Նրա առաջին գրական երկը նվիրված էր իր աներոջ մահվանը և կոչվում էր «Հուլիոս Ագրիկոլայի կյանքի ու բարքի մասին» (98 թ.): Տակիտոսի գրչին են պատկանում նաև «Գերման ժողովրդի ծագման և Գերմանիայի տեղադրման մասին» (98 թ.), «Տրամախոսություն հռետորների մասին» (102 — 103 թթ.), «Պատմություն» (ավարտել է 110 թ.) երկասիրությունները: Տակիտոսի ստեղծագործությունների գլուխգործոցը մնում է նրա հռչակավոր «Տարեգրությունները»: Աշխատությունը բաղկացած է եղել 16 գրքից, որոնցից պահպանվել են միայն 1—4, 12 —16 գրքերը և հատվածներ 5-րդ, 6-րդ և 11-րդ գրքերից: «Տարեգրությունների» վրա հեղինակը աշխատել է մինչև իր կյանքի վերջը (մոտավորապես 125 թ.):

Լինելով սենատական արիստոկրատիայի ներկայացուցիչն ու գաղափարախոսը՝ Տակիտոսն իր երկերը շարադրել է Հռոմի զավթողական քաղաքականության ջատագովի տեսանկյունից: Չնայած այս հանգամանքին, անգնահատելի նշանակություն ունեն Տակիտոսի համապատասխան վկայությունները Հայաստանի և հայերի մասին: Դրանք մեր ժողովրդի այդ ժամանակաշրջանի պատմության կարևորագույն աղբյուրներն են և որոշակիորեն լույս են սփռում I դարի հայ ժողովրդի պատմության շատ հարցերի վրա: Տակիտոսից ստորև բերված հատվածները, աննշան ուղղագրական սրբագրումներով, քաղել ենք Պ. Սոտնիկյանի թարգմանությունից (Կ. Տակիտոս, Երևան, 1941):

ԳԱՅՈՍ ԿՈՐՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՍ

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք երկրորդ

Գլուխ 1. Միսեննա Ստատիլիոս (Տավրոսի) և Լուկիոս Լիբոնի կոնսուլության¹ ժամանակ Արևելքի պետությունները և Հռոմի պրովինցիաները² խռովության մեջ էին. դա սկսվում է պարթևների

մոտ, որոնք Հռոմից խնդրած և ստացած թագավորին, թեպետև Արշակունիների տոհմից էր նա, իբրև օտարի՝ արհամարհանքով մերժում են: Դա Վոնոնն³ էր, որը Փրասատի⁴ (Հրահատի) կողմից տրված էր Ավգուստոսին⁵ իբրև պատանդ: Չէ՞ որ Փրասատը, թեպետև հռոմեական զորքը և առաջնորդներին դուրս էր քշել⁵, դեպի Ավգուստոսը ցույց էր տալիս հարգանքի բոլոր նշանները և իր բարեկամությունն ամրապնդելու նպատակով ուղարկել էր իր զավակների մի մասը Հռոմ, ոչ այնքան մեզնից վախենալու պատճառով, որքան համերկրացիների հավատարմությանը չվստահելու հետևանքով:

Գլուխ 2. Փրասատի և սրան հաջորդող թագավորների⁷ վախճանից հետո, ներքին արյունահեղությունների պատճառով պարթևների առաջավոր տոհմիկների կողմից Հռոմ եկան պատգամավորներ, որպեսզի նրա որդիներից երիցագույնին՝ Վոնոնին հրավիրեն: Կայսրն⁸ իր համար այդ բանը պատվաբեր համարեց ու շուք և ուժ տվեց նրան: Եվ բարբարոսներն ընդունեցին նրան այն ուրախությամբ, որով համարյա միշտ ընդունում են նոր իշխանավորին: Շուտով նրանց տիրեց ամոթը, ասում էին, թե պարթևներն այլասերվել են, ուրիշ երկրից, թշնամիների սովորություններով վարակված՝ թագավոր են խնդրել: Արշակունիների գահը հռոմեացիների պրովինցիաների մեջ է մտնում և իբրև պարզև է տրվում:

Ո՞ր է Կրասսոսին խողխողողների և Անտոնիոսին դուրս քշողների փառքը, եթե պարթևներին պիտի տիրի կայսեր այն ստրուկը, որ այնքան տարիներ ստրկությունը համառաբար տարել է:

Գլուխ 3. Այդպիսով հրավիրվում է Արտաբանը⁹ (Արտավանը), արյունով¹⁰ Արշակունի, մեծացած Դահաս¹¹ ժողովրդի մոտ, հենց առաջին իսկ բախման մեջ պարտվում ու հետո ուժեր է պատրաստում և տիրանում թագավորությանը: Պարտված Վոնոնի համար Հայաստանն ապաստարան ծառայեց¹², այն Հայաստանը, որի գահն այդ ժամանակ թափուր էր¹³ և որը, գտնվելով պարթևների՝ և հռոմեացիների ուժերի միջև, անհավատարիմ էր Անտոնիոսի ոճրագործության պատճառով¹⁴, Անտոնիոսի, որը

Հայաստանի թագավոր Արտավազդին, գրավելով բարեկամության
անվան տակ, հետո շղթայել ու սպանել էր: Սրա որդի
Արտաքսիասը (Արտաշեսը)¹⁵ իր հոր հետ կապված հիշողության
պատճառով՝ մեզ թշնամացած էր. նա պաշտպանեց թե՛ իր անձը և
թե՛ պետությունն Ար-

շակունիների ուժով: Մերձավորների նենգությամբ կատարված Արտաքսիասի սպանությունից հետո, Հայաստանին կայսեր կողմից տրվեց Տիգրանը¹⁶, որին Տիրերիոս Ներոնի¹⁷ շնորհիվ ուղեկցեցին դեպի իր թագավորությունը: Ո՛չ Տիգրանի, ո՛չ էլ սրա որդիների տիրապետությունը երկարատև չէր, թեպետ վերջիններն, ըստ օտար (ոչ-հռոմեական) սովորության, ամուսնացել էին միասին թագավորելու նպատակով¹⁸:

Գլուխ 4. Հետո Ավգուստոսի հրամանով Արտավազդը¹⁹ գահ բարձրացավ և տապալվեց ոչ առանց կորուստ պատճառելու մեզ: Այդ ժամանակ Հայաստանը խաղաղեցնելու համար՝ ընտրվում է Գայոս Կեսարը²⁰: Սա ծագումով մեղ Արիոբարզանին²¹ հայերի ցանկությամբ նշանակում է Հայաստանի պետ, նրա մարմնի նշանավոր գեղեցկության և շատ աչքի ընկնող քաջության պատճառով: Արիոբարզանը մահացավ պատահական մահով: Սրա հետնորդների²² իշխանությունը հայերը չտարան: Կնոջ իշխանությունը փորձելուց (այդ կնոջ անունն էր Էրատո)²³ և սրան շուտով արտաքսելուց հետո, անհաստատ լինելով, և ավելի շուտ առանց պետի մնալու, քան ազատության մեջ լինելու համար՝ հայերը թագավոր են ընդունում փախստական Վոնոնին: Բայց քանի որ Արտաբանը սպառնում էր, իսկ Վոնոնը չնչին պաշտպանություն էր գտնում Հայաստանում, և եթե պաշտպանվեր մեր ուժով՝ անխուսափելի կլիներ պատերազմը պարթևների դեմ, Միրիայի փոխանորդ Գրետիկոս Միլանոսը²⁴ կանչում է Վոնոնին և շրջապատում նրան հսկիչ պահակախմբով, սակայն պահպանում է նրա շուքն ու թագավորական անունը²⁵:

Գլուխ 56. Այս ժողովուրդը հնուց ի վեր տատանվող է թե՛ մարդկանց բնավորության և թե՛ երկրների տեղադրության պատճառով: Այդ երկիրը լայնորեն սահմանակից է մեր պրովինցիաներին և տարածվում է հեռու՝ մինչև Մեդերի աշխարհը: Մեծագույն պետությունների միջև է տեղավորված Հայաստանը և շատ հաճախ հայերը երկպառակ են, որովհետև նրանք թե՛ ատում են հռոմեացիներին և թե՛ նախանձում են պարթևներին: Այդ ժամանակաշրջանում Վոնոնին հեռացնելուց հետո, թագավոր չունեին, սակայն ժողովրդի տրամադրությունը հակվում էր դեպի

Պոնտոսի թագավոր Պուլեմոնի որդի՝ Ջենոնը²⁶, որովհետև հենց
մանկությունից նա կրթվել էր հայերի սովորույթներով ու
կենցաղով. որսագնացու-

թյան, խրախճանքների և բարբարոսների մոտ հաճախ գործադրվող այլ սովորությունների միջոցով նա իրեն հետ էր կապել թե՛ ազնվականներին և թե՛ հասարակ ժողովրդին: Այսպիսով, Գերմանիկոսն²⁷ Արտաքսատա (Արտաշատ) քաղաքում մեծամեծների հավանությամբ և շուրջը հավաքված բազմության ներկայությամբ՝ նրա գլխին դրեց թագավորական գարդանշանը: Մնացածները հարգանք մատուցելով թագավորին, ողջունում էին՝ Արտաշես անվանելով: Այսպես կոչեցին նրան քաղաքի անվան օրինակով²⁸:

1. Միսեննա Ստատիլիոսն ու Լուկիոս Սկրիբոնիոս Լիբոնը կոնսուլներ են եղել 16 թվականին:
2. Տակիտոսը նկատի ունի այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակ կայսրության հյուսիսարևմտյան ծայրամասերում գտնվող պրովինցիաները՝ Գերմանիան ու Պանոնիան բռնկված էին ապստամբական բոցերով և որտեղ կայսրությունը կրում էր մեծ անհաջողություններ:
3. Սա Պարթևստանի Վոնոն Արշակունի թագավորն էր՝ Հրահատ IV-ի որդին: Մ.թ.ա. 10 թ. Հրահատ IV-ը իր չորս որդիներին, որոնց թվում և Վոնոնին, ինչպես նաև չորս թոռներին ուղարկել էր Հռոմ:
4. Փրաստ — Պարթևստանի Հրահատ IV թագավորն է:
5. Խոսքը Հռոմի առաջին կայսր Գայոս Օկտավիանոս Օգոստոսի մասին է:
6. Պատմագիրը նկատի ունի մ. թ. ա. 36 թ. Անտոնինոսի պարտությունը և Օպպիոս Ստատիանոսի երկու լեզեոնի շրջապատումն ու ջախջախումը պարթևների կողմից:
7. Հրահատ IV-ի սպանությունից հետո պարթևական գահ են բարձրանում նրա կրտսեր որդին՝ Հրահատակը (մ. թ. ա. 2— մ. թ. 4) և Օրոդես III-ը (4— 7):
8. Այսինքն՝ Օգոստոսը:
9. Արտաքան — Պարթևստանի թագավոր Արտավան III-ն է (12— 38): Մինչ գահ բարձրանալը նա Վրկանից աշխարհի և Կրմանի կառավարիչն էր:
10. Արտավանը միայն մոր կողմից էր Արշակունի. գահընկեց անելով Վոնոն Արշակունուն՝ նա հիմնադիր դարձավ Արշակունյաց հարստության կրտսեր ճյուղին:

11. Սկյութական ցեղ է, որն ապրում էր Կասպից ծովից հարավ-արևելք ընկած տարածքում:

12. Ապաստան գտնելով Հայաստանում՝ Վոնոնն այստեղ հռչակվում է Մեծ Հայքի թագավոր (12—16):

13. Մինչ այդ հայերը գահընկեց էին արել Էրատո Արտաշեսյանին (Հայոց թագուհի երրորդ անգամ՝ 6—11):

14. Տակիտոսը նկատի ունի Արտավազդ II-ի ստոր ձերբակալությունն ու մահապատիժը, որը կազմակերպել էին Անտոնինոսն ու Կլեոպատրան:

15. Սա Հայաստանի թագավոր Արտաշես II-ն է՝ Արտավազ II-ի ավագ որդին:

16. Տիգրան — Արտավազ II-ի կրտսեր որդին է: Նրան

Օկտավիանոսը Ալեքսանդրիայից տարել էր Հռոմ, ուր տասը տարի ապրելով՝ յուրացրել էր հռոմեացիների բարքերն ու սովորությունները, նրանց լեզուն: Իր ավագ եղբոր՝ Արտաշես II-ի սպանությունից հետո հռոմեացիների կողմից հռչակվել է Հայաստանի թագավոր:

17. Տիբերիոս Կլավդիոս Ներոն — արևելքում հռոմեական բանակների գլխավոր հրամանատար: Օգոստոսի որդեգիրը, հետագայում՝ Հռոմի կայսր:

18. Պատմագիրը նկատի ունի Տիգրան III-ի գավակներ՝ արքայից արքա Տիգրան IV-ի և վերջինիս խորթ քույր Էրատո թագուհու ամուսնական կապը:

19. Խոսքը Արտավազ II-ի որդու՝ Արտաշես II-ի ու Տիգրան III-ի կրտսեր եղբայր՝ Արտավազ III-ի մասին է, որը շուրջ 25 տարի գտնվում էր Հռոմում և Օգոստոսի կարգադրությամբ՝ գահընկեց արված Տիգրան IV-ի փոխարեն հռչակվեց Հայոց թագավոր (5—2):

20. Սա Օգոստոսի թոռն ու որդեգիրն էր, որը մ. թ. ա. 2 թ. հռոմեական մեծ բանակով ուղարկվել էր Հայաստանը հանդարտեցնելու:

21. Մեղ (Մար) Արիոբարզան — Ատրպատականի Արիոբարզան թագավորն է, Անտոնիոսի բարեկամ Մար Արտավազի որդին, իգական գծով՝ Արտաշեսյան: Մ. թ. 2 թ. Գայոս Կեսարը սրան հռչակում է Հայոց թագավոր:

22. Նկատի ունի Արիոբարզանի որդուն՝ Մեծ Հայքի և Ատրպատականի թագավոր Արտավազ IV Մարին:

23. Թագուհի Մեծ Հայքի (8 — 5 ,2 — 1, 6—11):

24. Քվինտոս Կրետիկոս Սիլանոս — 7 թ. կոնսուլ, Սիրիա պրովինցիայի կուսակալ (11—17): Տիբերիոսի կարգադրությամբ նա 16 թ. իր մոտ է հրավիրում Վոնոնին և այլևս թույլ չի տալիս ետ վերադառնալ Հայաստան:

25. Տարիներ շարունակ Վոնոնը ապրում էր Անտիոքում, իսկ այնուհետև՝ Կիլիկիայի Պոմպեոսպոլիս քաղաքում: Կաշառելով իրեն հսկող պահակագործը՝ 19 թ. Վոնոնը փորձ է անում փախչել

Հայաստան՝ սակայն այդ ավարտվում է անհաջողությամբ և նա սպանվում է (19 թ.):

26. Ջենոնը Պոնտոսի Պոլեմոն I թագավորի և Տիբերիոս կայսեր ազգականուհի Պյութագորայի որդին էր, որին 18 թ. հռոմեացիները հռչակեցին Մեծ Հայքի թագավոր (18—34):

27. Խոսքը Տիբերիոս կայսեր եղբորորդու և նրա որդեգրի՝ հռոմեական հայտնի գորավար Գերմանիկոս Հուլիոս Կեսարի (մ.թ.ա. 15 — մ. թ. 19) մասին է, եղել է 12 և 18 թվականների կոնսուլ:

28. Տակիտոսը շփոթում է Ջենոնին հայերը Արտաշես կոչեցին ոչ թե Արտաշատ «քաղաքի անվան օրինակով», այլ սա դինաստիական «Արտաշես» անունն էր, որը սիրելի էր հայերին ու հիշեցնում էր Արտաշեսյանների հզոր թագավորության օրերը:

ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ՏԱՆ ՀԱՎԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԳԱՀԻ ՆԿԱՏՄԱՍԲ

ԸՍՏ ԳԱՅՈՍ ԿՈՌՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՄԻ

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԻՐՔ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Գլուխ 31. Գայոս Կեստիոսի և Մարկոս Մերվիլիոսի կոնսուլության ժամանակ՝ պարթև մեծամեծներն եկան Հռոմ, առանց թագավոր Արտաքանի գիտության: Նա (Արտաքանը), վախենալով Գերմանիկոսից, հավատարիմ էր հռոմեացիներին ու հավասարապես էր վերաբերվում յուրայիններին: Շուտով նա մեր նկատմամբ գոռոզացավ և դաժանացավ իր հայրենակիցների վերաբերմամբ: Պարծենալով շուրջը գտնվող ժողովուրդների դեմ հաջող վարած պատերազմներով, արհամարհելով Տիրերիոսի անուժ ծերությունը, տենչալով գրավել Հայաստանը, Արտաքանն Արտաշես թագավորի մահից հետո իր որդիներից երիցագույնին՝ Արշակին², թագավոր դրեց Հայաստանում: Որովհետև Արշակունիների ցեղից ոչ ոքի չէին կարող պետության գլուխ դնել, քանի որ մեծ մասը սպանված էր Արտաքանի կողմից կամ թե դեռ չէր հասունացած, սրանք հրավիրեցին նաև այլ մեծամեծների ու Հռոմից պահանջում էին Փրաստ թագավորի որդի Փրաստին³, ասելով, թե կարիք ունեն միայն անվան ու հոգատարի, որպեսզի կայսեր հաճությամբ Արշակի ցեղը հանդես գա Եփրատի ափին:

Գլուխ 32. Հենց այդ էր ցանկանում Տիրերիոսը: Նա շքագարդում է Փրաստին և, նախապատրաստելով հայրական թագի համար, գոտի է կապում նրան: Մինչդեռ Փրաստը թողնելով հռոմեական կենցաղը, որին այնքան տարիներ ընտելացել էր, ձեռք էր բերում պարթևների սովորությունները, դեռ չուժեղացած այդ հայրենի սովորությունների մեջ՝ հիվանդությունից մեռավ Միրիայի մոտ: Բայց Տիրերիոսը ձեռնարկած գործը չթողեց: Արտաքանի դեմ ախոյան է ընտրում նույնպիսի ծագում ունեցող Տիրիդատին⁴, իսկ Հայաստանը հետ գրավելու համար՝ իբերացի (վրացի) Միրթրիդատին⁵ (Միհրդատին): Միացնում է նրան վերջինիս եղբայր՝ Փարասմանին⁶ (Փարսմանին), որի ձեռքումն էր գտնվում ցեղի

իշխանությունը: Այն բոլոր ձեռնարկությունների, որ նախապատրաստվում էին Արևելքում, գլուխ էր կանգնեցրել Լուկիոս Վիտելլիոսին:

Գլուխ 33. Եվ թագավորիկներից առաջինը Միթրիդատն (Միհրդատն) էր, որ ստիպեց Փարասմանին թե՛ նենգությամբ և թե՛ ուժով օգնել իր ձեռնարկած գործերին: Գտնված գայթակղիչներն Արշակի ծառայողներին շատ ոսկով հանցագործության են դրոշմում: Միաժամանակ իբերացիք մեծ զորքով ներս են խուժում Հայաստան և տիրանում Արտաշատ քաղաքին: Երբ Արտաքսան իմանում է այդ, պատրաստում է իր որդի Օրոդին, իբրև վրիժառուի տալիս է պարթևական զորք և մարդիկ է ուղարկում, որպեսզի վարձու օժանդակ ուժեր պատրաստեն: Դրան հակառակ Փարասմանը միացնում է ալբաններին (աղվաններին) և հրավիրում է սարմատներին: Սրանց սկեպտոլիսները⁷, երկու կողմից էլ նվերներ ընդունելով, համաձայն իրենց ցեղի սովորության, իրենց վրա են վերցնում հակադիր պարտականություններ: Սակայն իբերները, այդ տեղերի տերը հանդիսանալով, Կասպյան ճանապարհով արագորեն բաց են թողնում Հայաստանի վրա սարմատներին. իսկ ովքեր գալիս էին պարթևներին օգնելու, հեշտությամբ հետ էին մղվում, որովհետև թշնամին փակել էր մյուս մուտքերը, մնում էր մի մուտք, որը գտնվում էր ծովի և Ալբանիայի սահմանամերձ լեռների⁸ միջև և ամառը խանգարվում էր, որովհետև պասսատային քամիների հետևանքով ծանծաղուտները լցվում են ջրով, իսկ ձմեռը հարավային քամին հետ է քշում ջրերը, և ծովը ներս մզվելով՝ բացում է ափերի նեղ մասերը:

Գլուխ 34. Այդ ժամանակամիջոցում Փարասմանը, ստանալով օժանդակ ուժեր, մարտի էր կոչում դաշնակիցներից զուրկ Օրոդին, և հարձակվեց մարտից խուսափող թշնամու վրա: Հեծելագործով մոտենում էր բանակատեղիին և թշնամական գործողություններով խանգարում ձիերի կերի գործը: Հաճախ պաշարման ձև տալով, շրջափակում էր նրան պահակախմբերով, մինչև որ վիրավորանքներին անսովոր պարթևները շրջապատում են թագավորին⁹ և մարտ են պահանջում: Սակայն պարթևների ուժը միայն հեծելագործն էր, իսկ Փարասմանն ուժեղ էր նաև

հետևակներով: Արդարև, իբրևները և ալբաններն, ապրելով
անտառապատ լեռնոտ

վայրերում, ավելի են ընտելացել բիրտ կյանքին ու համբերատարությանը:

Գլուխ 35. Արդեն այլանները և իբերները բռնում էին հակառակորդին, դիրքից դուրս էին գցում, մարտը թշնամու համար դարձնում էին ճգնաժամային. սրանց ուժեղ հարվածում է վերնից հեծելագորը, իսկ մյուս կողմից՝ հետիոտն գործը, որը մտտիկից վերքեր է հասցնում: Այդ միջոցին Փարասմանն ու Օրոդը, որ մերթ հանդես էին գալիս քաջաբար կռվողների մոտ և մերթ օգնում էին տատանվողներին, նկատելի դառնալով և դրա շնորհիվ իրար ճանաչելով, ձիերի վրա հարձակվում են իրար դեմ գոռալով և գործադրելով հարձակման զենքեր: Փարասմանն ավելի համառ էր կռվում, սաղավարտի վրայով նա վերք հասցրեց հակառակորդին և էլ չկարողացավ կրկնել հարվածը, որովհետև ձին նրան առաջ քշեց, վիրավորին պաշտպանում էին թիկնապահներից ամենաուժեղները: Սակայն սպանված լինելու անհիմն լուրին հավատացին, և այդ ահաբեկեց պարթևներին, և նրանք հաղթությունը կորցրին:

Գլուխ 36. Շուտով Արտաբանը պետության բովանդակ ուժով գնաց վրեժ լուծելու: Իբերներն ավելի լավ էին կռվում, որովհետև ծանոթ էին տեղերին: Բայց նա (Արտաբանը) չէր հեռանա, եթե Վիտելլիոսը, հավաքելով լեզեոնները և լուր հանելով, թե մտադիր է հարձակվել Միջագետքի վրա, հռոմեական սպառնալի պատերազմի փտանգ ստեղծած չլիներ: Այդ ժամանակ Արտաբանը թողնում է Հայաստանը, դրանից հետո նրա գործերը ձախողվում են¹⁰:

Գիրք տասնմեկերորդ

Գլուխ 8. Մոտավորապես այդ ժամանակ¹¹ Միթրիդատը (Միհրդատը), որը Հայաստանի պետն էր... և որը Գայոս Կեսարի (հրամանով), ինչպես ես հիշատակել էի, շղթայվել էր¹², Կլավդիոսի խորհրդով իր թագավորությունը վերադարձավ, վստահ լինելով Փարասմանի օժանդակության վրա: Այս վերջինը, լինելով իբերների թագավոր և միաժամանակ Միթրիդատի եղբայրը, հայտնում էր, որ պարթևների մոտ երկպառակություն է, բարձրագույն իշխանության տիրապետումը տատանման մեջ է և

մանր գործերը չեն արժանանում ոչ մի ուշադրության: Արդարև
Գոտարզը¹³,

չափազանց շատ դաժանություններ անելով, նախապատրաստվել էր սպանել նաև իր եղբայր Արտաբանին¹⁴, սրա կնոջն ու տղային, այդ սարսափ էր ազդել մնացածներին, և կանչեցին Վարդանին¹⁵: Այս վերջինը, մեծ ձեռնարկումների մեջ վճռական լինելով, երկու օրվա ընթացքում արշավելով տիրում է երեք հազար ստադիոն¹⁶ տարածություն և անտեղյակ ու ահաբեկված Գոտարզին քշում է:

Գլուխ 9. Այժմ, երբ Արևելքի գորքերը բաժանված էին և հայտնի չէր, թե որ կողմը կթեքվեն այդ ուժերը, Միթրիդատին պատեհ առիթ տրվեց գրավելու Հայաստանը, ընդ որում ամրացված բարձունքները պիտի ոչնչացվեին հռոմեական զինվորի ուժով, միաժամանակ իբերների (վրացիների) գորքերը պիտի ասպատակեին դաշտերը: Եվ իսկապես հայերը չդիմադրեցին, երբ ճակատամարտի հանդգնած մարզպան Դեմոնաքսի¹⁷ ուժերը ցրվեցին: Փոքր-ինչ դանդաղեցրեց գործը Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսը¹⁸, որի կողմն էին անցել մեծամեծներից ոմանք, հետո նա զսպվեց շնորհիվ կեսարի¹⁹ նամակի, և բուլոբն անցան Միթրիդատի կողմը, որը դուրս եկավ ավելի դաժան, քան հարմար էր նոր թագավորության:

Գիրք տասներկուերորդ

Գլուխ 44. Նույն տարին²⁰ հայերի և իբերների միջև պատերազմ ծագեց, այդ եղավ պատճառ այն ծանրագույն շարժումների, որ տեղի ունեցան պարթևների և հռոմեացիների միջև: Պարթևական ցեղի իշխողն էր Վուլոգեսը²¹, որը մոր կողմից հունական ծագում ունեցող հարձից էր, եղբայրների զիջողության հետևանքով՝ նա ստացավ թագավորությունը, իբերների վրա իշխում էր Փարասմանը հնագույն իրավունքի հիման վրա, իսկ նրա եղբայր Միթրիդատը մեր գորքերի շնորհիվ տիրում էր Հայաստանին: Փարասմանն ուներ Ռադամիստ (Հռադամիզդ) անունով մի որդի: Մա հայտնի էր բարձր հասակով, վայելչակազմությամբ և աչքի ընկնող մարմնական ուժով, սովորել էր հայրենական արվեստները²², դրացիների մոտ ուներ փառավոր համբավ: Նա այնքան անզուսպ էր, որ չէր կարողանում իր իղձը թաքցնել, և հաճախ էր գանգատվում, որ հոր ծերության պատճառով կաշկանդված է Իբերիայի

չափավոր սահմաններով: Այդպիսով, Փարասմանն, իր ալևոր ծերության պատճառով, վախենալով ճարպիկ կարողության տեր պատանուց, որը հենվում էր իր համերկրացիների ուժեղ համակրանքի վրա, սկսեց նրան ներշնչել այլ հույսեր և ցույց էր տալիս Հայաստանը, ասելով, որ պարթևներին դուրս քշելուց հետո ինքն է տվել Միթրիդատին այդ երկիրը. բայց պետք է հետաձգել ուժի գործադրությունը, լավագույնն է դավադրությունը, որով կարելի է անզգույշ Միթրիդատին ոչնչացնել: Այդպիսով, Ռադամիստը, ձևացնելով թե գժտված է հոր դեմ՝ իբր թե խորթ մոր ասելությունը չտանելու պատճառով, ուղևորվում է հորեղբոր մոտ: Վերջինիս կողմից նա ընդունվում է իբրև որդի մեծ սիրալիրությամբ ու հարգանքով: Ռադամիստը Հայաստանի մեծամեծներին զայթակեցնում է հեղաշրջում կատարելու, այն ինչ Միթրիդատը ոչ միայն չգիտեր այդ մասին, այլ նաև շուք ու զարդ էր տալիս նրան:

Գլուխ 45. Հաշտվելու պատրվակի տակ Ռադամիստը վերադառնում է հոր մոտ և հայտնում է, թե ինչ որ կարելի է կատարել նենգամտությամբ պատրաստ է, մնացածը պետք է զենքով ձեռք գցել: Այդ ժամանակամիջոցում Փարասմանը հնարում է պատերազմելու առիթներ, ասելով, թե երբ ինքը կռվում էր այլբանների դեմ և օգնության էր կանչում հռոմեացիներին, եղբայրը նրան ընդդիմանում էր, թե ինքը այդ վիրավորանքի համար պիտի գնա վրեժ առնելու և կործանելու նրան: Միաժամանակ նա մեծ զորք հանձնեց իր որդուն: Հանկարծակի ներխուժումից ահաբեկված ու դաշտավայրերից զրկված Միթրիդատին Ռադամիստը քշեց Գորնեսա²³ (Գառնի) ամրոցը, որն ապահով էր թե՛ տեղադրության և թե՛ հռոմեական կայազորի պաշտպանության հետևանքով: Այդ կայազորի հրամանատարներն էին պրեֆեկտ²⁴ Կելիոս Պոլլիոնը և ցենտուրիոն²⁵ Կասպերիոսը: Բարբարոսներին ոչ մի բան այնքան խորթ չէ, որքան պաշարման մեքենաների և խորամանկ հնարամտությունների գործադրությունը (իսկ մեզ՝ պատերազմական գործողությունների այդ մասը շատ լավ ծանոթ է): Այդպիսով, Ռադամիստը, կամ իզուր և կամ թե կորուստներ տալով, փորձում է վերցնել ամրությունները: Դրանից հետո նա ձեռնարկում է ամրոցի պաշարման և, որովհետև նրա ուժն

արհամարհվում է, նա կաշառում է ազահ պրեֆեկտին:

Կասպերիոսն աղերսում է թույլ չտալ, որ դաշնակից թագավորը և
հռոմեական ժողովրդի նվեր՝

Հայաստանը տապալվեն հանցագործության և կաշառակերության պատճառով: Վերջապես, որովհետև Պոլլիոնը նենգորեն մատնանշում էր թշնամու մեծաքանակ լինելը, իսկ Ռադամիստը՝ հոր հրամանները, Կասպերիոսը զինադադար է կնքում և հեռանում, որպեսզի, եթե չկարողանա վախեցնելով Փարասմանին պատերազմից հետ կանգնեցնել, տեղեկացնի Միթրիայի կառավարիչ՝ Ումմիդիոս Կվադրատոսին, թե ինչ դրության մեջ է Հայաստանը:

Գլուխ 46. Ցենտուրիոնի հեռանալուց հետո պրեֆեկտը, կարծես ազատված լինելով հսկիչից, սկսում է հորդորել Միթրիդատին դաշինքը վավերացնել, ուշադրության առնելով թե՛ եղբայրական մերձավորությունն առհասարակ և՛ Փարասմանի տարիքով ավագ լինելը և թե՛ ազգակցության այլ հանգամանքները, ասելով, որ Միթրիդատը ամուսնացած է նրա աղջկա հետ, որ նա Ռադամիստի աներն է, որ իբերները դաշինքը չեն մերժում, թեպես սովյալ վայրկյանում նրանք ավելի ուժեղ են, որ նա չունի այլ հենարան բացի ամրոցից, որը պաշարեղենի կարիք ունի, որ նա պիտի ձգտի ընդունել անարյուն դաշինքի պայմանները և ոչ թե զենքով փորձի այն՝ ինչ կասկածելի է: Այդ ժամանակամիջոցում Կասպերիոսը եկավ Փարասմանի մոտ և ազդու կերպով պահանջում էր, որպեսզի իբերները հետ կանգնեն պաշարումից: Փարասմանը, բացահայտորեն անորոշ և շատ հաճախ զիջող պատասխաններ տալով, գաղտնի սուրհանդակների միջոցով համոզում է Ռադամիստին շտապեցնել ամրոցի առումն ինչ ձևով ուզում է լինի: Խայտառակ արարքների վարձատրությունը բարձրանում է, և Պոլլիոնը ծածուկ կաշառքներով դրդում է զինվորներին, որ խաղաղություն պահանջեն և սպառնան լքել կայազորը: Այդ անհրաժեշտությունից դրված՝ Միթրիդատն ընդունում է դաշն կնքելու օրն ու տեղը և ամրոցից դուրս է գալիս:

Գլուխ 47. Սկզբում Ռադամիստն ընկավ նրա գիրկը և ձևացնում էր, թե հնազանդ է, անվանելով նրան հայր ու աներ: Ավելացնում էր, երդվելով, թե բռնություն չի գործադրի ո՛չ թրով, ո՛չ էլ թույնով, միաժամանակ քաշում տանում է մերձակա պուրակը, ասելով, որ իր հրամանով այնտեղ զոհաբերություն է նախատեսված և

պատրաստված, որպեսզի խաղաղությունն ամրապնդվի աստված-
վկաներով: Թագավորներն ունեն մի սովորություն, որ ամեն
անգամ, երբ իրար են հանդիպում դաշն կնքելու համար,

միախառնում են իրենց աջ ձեռքերը, բութ մատները միասին կապում և հանգույցով ամրացնում: Հետո, հենց որ արյունը դեպի ծայրանդամներն է հոսում, թեթև ծակոցով արյունը հանում և փոխադարձաբար լիզում են: Այդ տեսակ դաշինքը համարվում է գաղտնի ուժ ունեցող, իբրև փոխադարձ արյունով սրբագործված: սակայն այդ ժամանակ այդ կապերը դնողը ձևացնում է, թե ընկավ, բռնում է Միթրիդատի ծնկներից և նրան փռում է գետին:

Միաժամանակ մոտ են վազում շատ մարդիկ և շղթայում են: Եվ նրան քարշ էին տալիս ոտքի շղթայից, իսկ դա բարբարոսների մոտ համարվում է խայտառակություն: Հետո հասարակ ժողովուրդը, որին Միթրիդատը դաժան էր պահում, հայեդյանք է թափում և սպառնում ծեծով. և՛ ընդհակառակը, կային այնպիսիները, որոնք խղճում էին բախտի այդպիսի փոփոխության համար: Նրա հետևից գնացող կինը փոքրիկ երեխաներով ուժգին հեծկլտում էր, լացի ձայնը լսվում էր շուրջը: Նրանց տանում են առանձին, ծածկված սայլերով, մինչև որ կհարցնեն Փարասմանի հրամանները:

Փարասմանի թագավորելու տենչն ավելի ուժեղ էր, քան զգացմունքը դեպի եղբայրն ու աղջիկը. նրա հոգին հանցագործությունների համար էր պատրաստված. սակայն նա խնայեց իր տեսողությունը և ցանկացավ, որ նա սպանվի ոչ իր աչքերի առաջ: Եվ Ռադամիստը, իբր թե հավատարիմ իր երդմանը, իր քրոջ և հորեղբոր դեմ չգործադրեց ո՛չ թուր, ո՛չ էլ թույն, այլ սպանում է նրանց զցելով գետին և ծածկելով բազմաթիվ ու ծանր գորգերով: Միթրիդատի որդիները նույնպես սպանվում են, որովհետև ողբացել էին ծնողների սպանությունը:

Գլուխ 48. Եվ Կվադրատոսը, իմանալով, որ Միթրիդատը դավաճանորեն սպանված է և թագավորությունը գրավել են մարդասպանները, խորհրդակցություն է հրավիրում, հաղորդում է փաստերը և խորհրդակցում է, արդյոք վրեժ առնի՞: Հանրային պատիվը քչերի մոտ է հոգատարության առարկա, շատերն արտահայտվում են հոգուտ անվտանգության: Բոլոր արտաքին հանցագործությունները պետք է ուրախությամբ ընդունվեն, նույնիսկ ատելության սերմեր պետք է ցանել, ինչպես հաճախ հռոմեական պրինցեպսները²⁶ հենց նույն Հայաստանը, առատաձեռնության պատրվակի տակ, շնորհել են

բարբարոսներին՝ նրանց ոգին խառնակելու նպատակով: Թող իշխի
Ռադամփստը հանցանքով ձեռք

բերածին, միայն թե լինի ատելի, փառագուրկ, որովհետև այդ ավելի ձեռնտու է, քան եթե նա փառքով արտաքսված լիներ: Այդ կարծիքը հավանություն ստացավ: Սակայն որպեսզի չթվա, թե՛ հանցանքը խրախուսվել է և կայսրը տարբեր կարգադրություն չունի, Փարասմանի մոտ ուղարկվում են սուրհանդակներ՝ ասելու, որ նա հեռանա Հայաստանի սահմաններից ու հետ կանչի իր որդուն²⁷:

Գլուխ 50. Որովհետև Վոլոգեսը կարծում էր, որ հասել է առիթը հարձակվելու Հայաստանի վրա, որը իր նախնիներին տիրապետության տակ էր և որին այժմ տիրում է օտար թագավորը՝ շնորհիվ զագրելի արարքի, գորք է ժողովում և պատրաստում է իր եղբայր Տիրիդատին այնտեղ թագավոր դարձնել, որ իր ընտանիքի որևէ մասն առանց իշխանության²⁹ չմնա: Պարթևները հարձակվում են. իբրևերն առանց դիմադրելու արտաքսվում են, Հայաստանի Արտաքսատա (Արտաշատ) և Տիգրանոկերտա (Տիգրանակերտ) քաղաքներն ընդունում են նրա հպատակությունը: Հետո դաժան ձմեռը, ինչպես և նախատեսված պաշարի պակասությունը և այդ երկու պատճառներից ծագած համաճարակը, ստիպում են Վոլոգեսին թողնել նվաճած երկիրը: Ռադամիստոն ավելի ահարկու, քան առաջ, ներխուժում է լքված Հայաստան, իբրև դավաճան երկիր, որը պատեհ ժամին պատրաստ է նորից ապստամբվելու: Իսկ հայերը... համբերությունից դուրս են գալիս և զինված շրջապատում են թագավորական պալատը:

Գլուխ 51. Ռադամիստին չէր մնում փրկվելու այլ միջոց, քան ապավինել ձիերի արագավազությանը: Ձիերը փախցրին թե՛ նրան և թե՛ կնոջը: Բայց հղի կինը՝ փախուստի առաջին մասը թշնամիներից վախենալու և ամուսնուն սիրելու պատճառով մի կերպ տարավ. հետո, երբ շարունակական արշավընթացից նրա ընդերքն ու արգանդը ուժգին կերպով ցնցահար են լինում, սկսում է աղերսել, որ իրեն պատվավոր մահով ազատի գերության անարգանքներից: Ռադամիստը սկզբում գրկելով բարձրացնում է և քաջալերում, մերթ զարմանալով նրա քաջությանը, մերթ հիվանդագին տանջվելով վախից, թե ուրիշը կտիրանա կնոջը, եթե ինքը նրան լքի: Վերջապես սիրո ուժի ազդեցության տակ և անձանոթ չլինելով հանցագործություններին, նա մերկացնում է

նրանը³⁰ և վիրավոր կնոջը քարշ է տալիս Արաքսի ափին և
հանձնում զե-

տին, որպեսզի նույնիսկ մարմինը տարվի-հեռանա: Ինքը գլխապատառ, սլանում է հայրենական թագավորությունը՝ Իբերիա (Վրաստան): Այդ ժամանակամիջոցում հովիվները, շնորհիվ ծփանքի հանդարտության, նկատում են, որ Ջենոբիան (այդ էր կնոջ անունը) շնչում է, ուշադրության են առնում կյանքի բացահայտ նշաններն ու ազնիվ արտաքինից եզրակացնում են, որ հասարակ ծագում ունեցող կին չէ այդ, կապում են վերքը և գործադրում են գյուղական դեղամիջոցներ. անունը և արկածն իմանալուց հետո, տանում են նրան Արտաքսատա քաղաքը. այնտեղից հասարակական ծախսով կինն ուղարկվում է Տիրիդատի մոտ, ընդունվում է սիրալիր և ապրում է թագավորական կենցաղով³¹:

1. Այսինքն՝ 35 թվականին:

2. Սա Պարթևստանի Արտավան III թագավորի ավագ որդին էր ու թագաժառանգը, որը Ջենոն-Արտաշեսի մահից հետո հռչակվեց Մեծ Հայքի թագավոր (34—35): Որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ այս Արշակը հայկական ավանդությունների Մանաստրուկ I-ն է (տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1966, էջ 168):

3. Փրաստը (Հրահատ) Հրահատ IV-ի կրտսեր որդին էր, Պարթևստանի թագավոր Վոնոն Արշակունու եղբայրը: Մակայն այնպես էլ պարթևական գահի հավակնորդ այս Հրահատը գահ չբարձրացավ, նա մահացավ 35 թ. Ասորիքում:

4. Տիրիդատ (Տրդատ) — խոսքը Հրահատ IV-ի թոռան մասին է, որը, որպես պատանդ, տարիներ շարունակ գտնվում էր Հռոմում: Արտավան III-ից դժգոհ պարթևական ավագանին 36 թ. սրան հռչակում է Պարթևստանի թագավոր՝ Տրդատ III անունով (36—37):

5. Մրթրիդատ (Միհրդատ)— վրացական Փառնավազյան թագավորական տան ներկայացուցիչ, իգական գծով Արտաշեսյան շառավիղ, եղբայրը Իբերիայի թագավոր Փարսման I-ի: Հայկական թագի հռոմեական այս դրածոն 35 թ. թունավորել է տալիս Արշակ-Մանաստրուկին և բարձրանում է հայկական գահ (35 — 37):

6. Իբերիայի թագավոր Փարսման I Փառնավազյանն է (35—74), որի կինն էր Արտաշեսյան հարստության շառավիղ՝ Համագասպուհին:

7. Սկեպտուխ (գայիսոնակիր)— բարձրագույն պաշտոնյա կամ առաջնորդ սկյութական-սարմատական (ալանական) ցեղերի մոտ:

8. Խոսքը Դերբենդի անցքի մասին է:

9. Պատմագիրը նկատի ունի Արտավան III-ի որդի Օրոդին
(Օրոդես):

10. Տակիտոսը ակնարկում է 36 թ. հռոմեական դրածո Տրդատ III
Արշակունու կողմից Արտավան III-ի գահընկեցությունը և նրա
փախուստը Վրկանից աշխարհ, Սակայն մեկ տարի անց՝ 37 թ.
Արտավանը նորից վերագրավում է իր գահը:

11. Այսինքն՝ 43 թվականին:

12. Ինչպես երևում է Տակիտոսի սույն հատվածից, նախքան այս դեպքը, նա հաղորդել է Կալիգուլա կայսեր (37—41) կողմից Միհրդատի գահընկեցության ու ձերբակալության մասին (37), սակայն «Տարեգրությունների» այդ մասը չի պահպանվել, հետևաբար անհայտ է մնում կայսեր այդ գործողության դրդապատճառը: Միհրդատը աքսորում մնացել է ուղիղ վեց տարի (37—43) և միայն Կլավդիոս Դրուզ կայսեր (41—54) կարգադրությամբ է, որ նա երկրորդ անգամ բարձրանում է հայկական գահ (47—51):
13. Գոտարզ (Գոդերձ) — Արտավան III-ի եղբոր՝ Ատրպատականի թագավոր Վոնոնի ավագ որդին է, որը Արտավան III-ի մահից հետո հռչակվեց Պարթևստանի թագավոր, Գոտարզ II (ընդմիջումներով՝ 38—51):
14. Տակիտոսը շփոթում է, Արտավանը Գոտարզի ոչ թե եղբայրն էր, այլ հորեղբայրը:
15. Վարդան — Գոտարզի կրտսեր եղբայրն է, նրա մրցակիցը պարթևական գահի համար: Գահընկեց անելով եղբորը՝ հռչակվել է թագավոր Վարդան I (39—47):
16. Երկարության միավոր, որը հավասար է մոտավորապես 185 մետրի:
17. Մարգալան Դեմոնաքս (*Demonax praefectus*,) — Հայոց սպարապետ Գիսակ Դիմաքսյանն է, որը գլխավորել է հայ ժողովրդի պայքարը երկրի անկախության համար հռոմեա-իբերական միացյալ ուժերի դեմ:
18. Սա Պոնտոսի Պոլեմոն I թագավորի թոռն էր, Պոլեմոնի դստեր՝ Անտոնինա Տրիբունիայի ու Թրակիայի Կոտիս թագավորի որդին, Մեծ Հայքի թագավոր Ջենոն-Արտաշեսի քրոջ որդին: Եղել է Կալիգուլա կայսեր ամենամտերիմ անձնավորություններից մեկը, 38 թ. նրա կողմից նշանակվել է վերականգնված Փոքր Հայքի թագավորության գահակալ: Ըստ երևույթին, նա ճանաչվել է նաև Մեծ Հայքի թագավոր, սակայն այստեղ նրա իշխանությունը ունեցել է ձևական բնույթ և երկիրը փաստորեն կառավարել է Հայոց սպարապետ Գիսակ Դիմաքսյանը (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. I, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատարակչություն, էջ 722):
19. Խոսքը Կլավդիոս Դրուզ կայսեր մասին է:
20. Այսինքն՝ 51 թվականին:

21. Նկատի ունի Պարթևստանի թագավոր Վաղարշ I-ին (52 — 80):

22. Այսինքն՝ ռազմական ու մարզական արվեստները:

23. Գորնեաս — ուսումնասիրողները գտնում են, որ սա Գառնի ամրոցն էր:

24. Պրեֆեկտ — բառացիորեն՝ պետ: Դատական, վարչական ու զինվորական պաշտոն, ինչպես նաև այդ պաշտոնը կրող անձնավորություն, վաղ կայսրության շրջանում՝ պրովինցիաների պրետորների օգնական, կամ առանձին պրեֆեկտուրաների (վարչական միավոր) կառավարիչ:

25. Ցենտուրիոն — զինվորական աստիճան, հարյուրապետ:

26. Պրինցեպս — բառացիորեն՝ «(ծերակույտի) ավագ», Այսպես էին կոչվում մ. թ. I—III դդ. հռոմեական կայսրերը, ընդգծելով իրենց ձգտումը՝ պահպանել հանրապետական կարգերը գեթ արտաքինապես:

27. Հռադամիզդը Փարսման I-ի և նրա երկրորդ կնոջ՝ Դադանա թագուհու որդին էր, փեսան էր իր հորեղբոր՝ Հայաստանի թագավոր Միհրդատի, որի Ջե-

նորիա դատեր հետ էր ամուսնացած: Պալատական հեղաշրջում կազմակերպելով ու սպանելով Միհրդատին՝ 51 թ. Կապադովկիայի կաշառված կուսակալ Պելիզնոսի կողմից Արտաշատում թագադրվել է Մեծ Հայքի թագավոր (51—54):

28. Տակիտոսը նկատի ունի այն հանգամանքը, որ, անիշխանության շրջանում, պարթև Արշակունիները ժամանակ առ ժամանակ գահ էին բարձրանում Հայաստանում:

29. Վաղարշն իր կրտսեր եղբայր Բակուրին նշանակել էր Ատրպատականի թագավոր, իսկ մյուս եղբորը՝ Տրդատին որոշել էր թագավորեցնել Հա յաստանում: 52 թ. նա Տրդատին հռչակում է Հայաստանի թագավոր:

30. Նրան (ակինակ) — արևելյան կարճ և ուղիղ դաշույն:

31. Ջենոբիան միառժամանակ ապրում էր Տրդատի արքունիքում, որտեղ էլ ծննդաբերեց ու արու զավակ ունեցավ, սա հետագայում թագավորեց Իբերիայում իբրև Փարսման II (100—114):

ԿՈՐԲՈՒԼՈՆԻ ԲԱՆԱԿԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ
ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԱՎԵՐՈՒՄԸ ԸՍՏ ԳԱՅՈՍ ԿՈՐՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՍԻ

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք տասներեքերորդ

Գլուխ 6. Տարվա¹ վերջում անհանգիստ լուրեր են տարածվում, որ պարթևները նորից ներխուժել և հափշտակում են Հայաստանը, դուրս քշելով Ռադամիստին, որը հաճախ է տիրացած այդ թագավորությանը և ապա փախստական դարձած, որ այժմ նա նույնիսկ պատերազմից հրաժարվում է...:

Գլուխ 7. Այս ու նման լուրեր էին տարածում ժողովրդի մեջ. Ներոնը հրամայում է Արևելքի լեգեոնները լրացնելու համար մերձակա պրովինցիաներում ժողովված երիտասարդությունը մոտեցնել և տեղավորել Հայաստանի սահմանների մոտ, իսկ երկու հին թագավորների՝ Ագրիպայային² ու Անտիոքոսին³ ռազմի համար զորքեր նախապատրաստել, որոնցով պիտի ներխուժեին պարթևական սահմանները: Միաժամանակ կարգադրում է Եփրատ գետի վրա կամուրջներ զցել: Եվ Փոքր Հայքը հանձնում է Արիստոբոլոսին⁴, իսկ Սոֆենեի թագավորությունը (Օռփաց երկիրը)՝ Սոհեմին⁵, երկուսին էլ տալով թագավորական նշաններ: Հենց այդ ժամանակ Վոլոգեսի⁶ դեմ առաջ եկավ նրա որդի Վարդանն իբրև ախոյան. պարթևները հեռացան Հայաստանից, կարծես թե պատերազմը հետաձգում էին:

Գլուխ 8. Սակայն ծերակույտում... ուրախանում էին, որ Հայաստանը պահելու համար նշանակել էր Դոմիտիոս Կորբուլոնին⁷ և թվում էր, թե առաքինությունների համար ասպարեզ է բացված:

Արևելքի գորքերն այնպես էին բաժանված, որ օժանդակ գորքերի մի մասն և երկու լեզուն մնում էին Միրիա պրովինցիայում, լեզաու Ումվիդիոս Վվադրաստոսի⁸ ղեկավարությամբ, իսկ հռոմեական և դաշնակից նույնաքանակ գորքը՝ Կորբուլոնի հրամանատարության տակ, որին պիտի ավելանան Կասպադովկիայում ձմեռող կռիվողներն ու հեծելագորքերը:

Գլուխ 34. ...Թեպետ և Հայաստանին տիրելու համար պարթևների և հռոմեացիների միջև եղած պատերազմը մինչ այժմ դանդաղ էր ընթանում, այս տարվա սկզբում սուր բնույթ ընդունեց, որովհետև Վոլոգեսը թույլ չէր տալիս, որ իր եղբայր Տիրիդատը հեռացվի այն թագավորությունից⁹, որն ինքն էր տվել նրան, կամ թե ուրիշ պետությունից ընդունի այն իբրև նվեր, իսկ Կորբուլոնն էլ հռոմեական ժողովրդի մեծությանն արժանի էր համարում, որ Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի երբեմնի նվաճած երկիրը հետ ստացվի: Ընդամին հայերն էլ երկկողմանի հավատարմության հետևանքով հրավիրում էին թե՛ մեկ և թե՛ մյուս կողմի գորքերին: Հայերը տեղադրությամբ և բարքերի նմանությամբ պարթևներին ավելի մոտ էին կանգնած և խառնված էին նրանց հետ ամուսնություններով:

Գլուխ 37. Եվ Տիրիդատը, բացի իր սեփական կողմնակիցներից, օգնություն ստանալով իր եղբայր Վոլոգեսից, արդեն ոչ թե գաղտագողի, այլ բացահայտ թշնամական գործողություններ սկսեց Հայաստանի դեմ: Նա ավերում էր նրանց, ում մեզ հավատարիմ էր համարում, իսկ եթե նրա դեմ գորք էր դուրս բերվում, նա խույս էր տալիս և, թոնելով մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ, ավելի շատ ահաբեկում էր համբավով, քան պատերազմով: Այդպիսով Կորբուլոնն իզուր էր երկար ժամանակ ձգտում մարտի բռնվել և ստիպված էր թշնամիների օրինակով պատերազմը շրջադարձել: Նա բաժանում է իր ուժերը, որպեսզի լեզաուներն ու պրեֆեկտները տարբեր տեղերում հավասարապես ներխուժեն: Միաժամանակ նա խորհուրդ է տալիս Անտիոքոս թագավորին՝ հարձակվել իրեն մերձակա շրջանների վրա: Փարասմանը, սպանելով իր որդի Ռադամիստին իբրև դավաճանի, որպեսզի դրանով վկայվի նրա հավատարմությունը դեպի մեզ, հայերի վրա ավելի եռանդուն

կերպով էր թափում իր հին ասելությունը: Եվ հենց այդ ժամանակ
առաջին անգամ մեր կողմը գրավված մոսքերը¹⁰ հարձակվեցին Հա-

յաստանի հեռավոր վայրերի վրա: Այս ցեղն ուրիշներից ավելի հավատարիմ էր հռոմեացիներին: Այդպիսով Տիրիդատի մտադրությունները հակառակ հետևանքներ տվին: Տիրիդատն ուղարկում էր պատգամավորներ, որոնք թե՛ Տիրիդատի և թե՛ պարթևների անունից պիտի բացատրություն պահանջեին, թե ինչո՞ւ, երբ նոր են տրվել պատանդներ և վերանորոգված է բարեկամությունը, որը տեղ է բացում նոր բարի գործերի համար, ինքը Տիրիդատը պիտի վտարվի Հայաստանի իր հին տիրապետությունից: Վոլոգեսը դեռևս տեղից չի շարժվել այն պատճառով, որ գերադասում է բանակցել, քան բռնի ուժով գործել. իսկ եթե հռոմեացիները պիտի պնդեն պատերազմի վրա, Արշակունիներին չի պակասի ոչ արհուրությունը, ոչ էլ բախտը, որը հռոմեացիներն արդեն շատ հաճախ փորձել են կրած պարտություններում: Դրան ի պատասխան Կորբուլոնը, որին հաստատապես հայտնի դարձավ, որ Վոլոգեսը հապաղում է Հիրկանիայի անջատման պատճառով¹¹, խորհուրդ է տալիս Տիրիդատին՝ գնալ խնդրել կայսրին. նա կարող է կայսրից ստանալ հաստատուն թագավորություն և խույս տալ արյունահեղությունից, եթե, թողնելով հեռավոր ու տարածամ հույսը, հետամուտ լինի առկային և ավելի լավին:

Գլուխ 39. Թագավորը (Տիրիդատը), որովհետև միաժամանակ մեր գորքերը չափազանց շատ տեղեր էին արշավում, հապճեպ հեռացավ՝ կամ նենգություն կասկածեց, կամ թե Պոնտական (Մև) ծովի ու Տրապեզունտ քաղաքի վրայով դեպի մեզ եկող պաշարեղենի փոխադրամիջոցները գրավելու նպատակ ուներ: Մակայն նա չկարողացավ բռնություն գործ դնել մեր փոխադրամիջոցների վրա, որովհետև դրանք շարժվում էին պահակախմբերով պաշտպանված լեռներով. իսկ Կորբուլոնը, որպեսզի պատերազմն անհետևանք չձգձգվի և հայերին ստիպի պաշտպանել իրենց գույքը, մտադրվում է քանդել ամրությունները: Նա իր վրա է վերցնում Վոլանդ¹² կոչված ամրությունը, որն ամենաուժեղն էր այդ շրջանում, իսկ փոքր ամրությունները հանձնում է լեգատ Կորնելիոս Ֆլակկոսին ու ճամբարների պրեֆեկտ՝ Բնստեոս Կապիտոնին: Երեք ամրություններ մի օրում

վերցնելուց հետո, մնացածներն անձնատուր եղան մասամբ ահից,
մասամբ էլ բնակիչների ցանկությամբ:

Գլուխ 40. Այստեղից առաջ է գալիս այն համոզումը, որ պետք

է հարձակվել հայկական ցեղի մայրաքաղաք՝ Արտաքսատայի (Արտաշատի) վրա: Մակայն լեզեռնները տարվում են ոչ ամենամոտ ճանապարհով, որովհետև, եթե լեզեռնները փոխադրվեին Արտաքսատայի պարիսպները ողողող Արաքս գետի վրա եղած կամրջով¹³, հարվածի տակ կընկնեին, նրանք անցան հեռու տեղից¹⁴ ու ավելի լայն ծանծաղուտներով: Իսկ Տիրիդատն ամոթի ազդեցության տակ, ու վախենալով, որ, եթե հնարավորություն տա թշնամուն պաշարելու, կպարզվի իր անգորությունը, իսկ եթե դիմադրի, իրեն ու հեծելագորային ուժերը կկաշկանդի անհարմար տեղերում, որոշեց վերջապես իր մարտական շարքերն ի ցույց դնել ու որոշ օր մարտը սկսել կամ թե փախուստ ձևացնելով՝ դարան նախապատրաստել: Այդպիսով նա հանկարծ ցրված ուժերով շրջապատում է ընթացքի մեջ գտնվող հռոմեական զորքը, ընդ որում, մեր առաջնորդն անտեղյակ չէր և զորքը տեղավորել էր այնպես, որ նա հավասարապես ունակ լինի թե՛ ընթանալու և թե՛ մարտի բռնվելու: Տիրիդատը զանազան կողմերից էր արշավում, բայց այնքան չէր մոտենում, որ նիզակի հարվածը հասնի, մե՛րթ սպառնում էր, մե՛րթ ահաբեկված էր ձևանում, փորձելով, արդյոք չի կարող մեր շարքերը կտրել ու անջատ-անջատ հարձակվել: Երբ ոչ մի պատահական անջատում մեր շարքերի մեջ տեղի չունեցավ, այլ միայն հեծելագորի մի դեկուրիոն (տասնապետ) ավելի խիզախ առաջ ընկած չլինելով, նետահար եղավ և այդ օրինակը մնացածների հնազանդությունն ամրապնդեց, Տիրիդատը հեռացավ, երբ մութն ընկնելու վրա էր:

Գլուխ 41. Եվ Կորբուլոնն այդ տեղում բանակեց և մտածում էր, արդյո՞ք գիշերը չպիտի գնա Արտաքսատայի վրա ու պաշարի այն. նա կարծում էր, որ Տիրիդատն այնտեղ է նահանջել: Հետո, երբ հետախույզները հաղորդեցին, որ թագավորը երկար ճանապարհ է բռնել և հայտնի չէ, թե ուր է գնում՝ մեղերի՞ թե ալբանների մոտ, Կորբուլոնը սպասում է լույսին: Թեթև զինված զորքը առաջ ուղարկվեց, որպեսզի այդ միջոցին շրջապատեն Արտաքսատայի պարիսպներն և հեռվից սկսեն պաշարումը: Բայց քաղաքացիներն իրենց կամքով բաց արին դարպասները, անձնատուր եղան և իրենց գույքը հանձնեցին հռոմեացիներին: Այդ նրանց փրկություն բերեց.

Արտաքսատան հրդեհվեց, քարուքանդ արվեց և հավասարեցվեց
հողին, որովհետև պարիսպների լայնածա-

վալության պատճառով առանց ուժեղ պահակագործի չէր կարելի պահել այն, ոչ էլ մենք այնքան ուժ ունեինք, որ գորքը բաժանվեր թե՛ պահակագործն ուժեղացնելու և թե՛ պատերազմը վարելու համար, իսկ եթե մայրաքաղաքն անվթար մնար և առանց պահակագործի, ոչ մի օգուտ և փառք չկար նրանից, որ քաղաքն առնված է¹⁵:

Այդ հաղթության պատճառով Ներոնը բարձրաձայն ողջունվում է իբրև իմպերատոր, ծերակույտի որոշմամբ մաղթանք է կատարվում, որոշվում է պրինցեպսի համար արձաններ դնել, հաղթականարներ կառուցել և տալ շարունակական կոնսուլություններ, որոշվում է, որ տոնական հայտարարվեն թե՛ տարած հաղթանակի, թե՛ այդ մասին հայտարարելու և զեկուցելու օրերը, ինչպես նաև ընդունվում են այլ նման ձևի որոշումներ...:

1. Այսինքն՝ 54 թվականի վերջերին:
2. Ագրիպպան Աստրիքում գտնվող Խալկիդիկե (Քալկիդիկե) փոքրիկ պետության և Հյուսիսային Պաղեստինի թագավոր Հերովդես Ագրիպպա II Կրտսերն է (53—100)՝ Հրեաստանի թագավոր Հերովդես I Մեծի ծոռը:
3. Սա Կոմմագենեի Անտիոքոս IV Էպիփանես թագավորն է (38—72):
4. Արիստոբուլոսը Խալկիդիկեի թագավոր Ագրիպպա II-ի կրտսեր որդին է: 54 թ. Արիստոբուլոսը Ներոնի կողմից նշանակվում է Փոքր Հայքի թագավոր:
5. Սա Ծոփքի թագավոր Սոհեմոսն է: 55 թ. Ներոնը Ծոփքը անջատելով Մեծ Հայքից՝ այստեղ թագավոր է հռչակում Սոհեմոսին (55—63), որը Ծոփաց արքայական տան շառավիղն էր և Աստրիքում գտնվող Էմեսա (Հոմս) փոքրիկ թագավորության գահակալը:
6. Խոսքը պարթևական թագավոր Վաղարշ I-ի մասին է:
7. Գնեոս Դոմիտիոս Կորբուլոն — հռոմեական հայտնի զորավար և քաղաքական գործիչ: 55 թ. նշանակվել է Կասպադովկիայի կուսակալ, լեգատ և արևելքում հռոմեական ու «դաշնակից» պետությունների զորքերի գերագույն հրամանատար:

8. Գայոս Ումմիդիոս Կվադրատոս — Միրիա պրովինցիայի
կուսակալ, լեզատ:

9. Հայկական գահի հավակնորդ Տրդատ Արշակունին, Հռոմաբիզոսի
երկրորդ փախուստից հետո, 55 թ. նորից մտել էր Հայաստան:

10. Մոսքեր (մեսիեր) — քարթվելական ցեղ, որը 37 թ.
պայմանագրով Հայաստանից Իբերիա-Վիրքին անցած

Գողերձական երկրի հիմնական ազգաբնակչությունն էր:

11. Այդ ժամանակ Վրկանից երկիրը նորից ապստամբական
վիճակում էր:

12. Վոլանդ — ամրոց Հայկական Պար լեռնաշղթայի Գայլատու
(Կուջադ) լեռնանցքում, Արտաշատից ոչ հեռու՝ դեպի արևմուտք:

13. Խոսքը այժմյան Խորվիրայի մոտ գտնվող Տափերական
կամուրջի մասին է:

14. Հռոմեական բանակը Արաքսն անցել է Վարդանակերտ ավանի գետանցքով՝ այժմյան Մարգարայի կամրջի մոտ:

15. Կորբուլոնը Արտաշատը գրավեց 58 թ. կեսերին և 58 — 59 թթ. ձմեռը-անցկացրեց այնտեղ: 59 թ. գարնանը, Արտաշատից դուրս գալուց առաջ, Կորբուլոնի հրահանգով Հայոց մայրաքաղաքը հիմնովին ավերվեց:

ԿՈՐԲՈՒԼՈՆԻ ԲԱՆԱԿԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ ԵՎ
ՆԱՀԱՆՋԸ ԸՍՏ ԳԱՅՈՍ ԿՈՐՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՍԻ
ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք տասնչորսերորդ

Գլուխ 23. Եվ Կորբուլոնն Արտաքսատան քանդելուց հետո¹, կարծում էր, որ պետք է օգտվել նոր ներշնչված ահից՝ Տիգրանակերտը գրավելու համար: Այս քաղաքը քանդելուց հետո պետք է խորացնել թշնամիներին ազդած ահը...:

Գլուխ 24. Ինքն ու զորքը մարտում ոչ մի վնաս չկրեցին. բայց այդ պայմաններում շատ էին նեղվում թե՛ պաշարի պակասությունից և թե՛ լարվածությունից, ստիպված էին քաղցը (լուկ) կենդանիների մտով հագեցնել. սրան ավելացրած՝ ջրի պակասությունը, կիզիչ ամառը. երկար ճանապարհների դժվարությունները մեղմվում էին միայն առաջնորդի համբերատարությամբ, որը տանում էր նույնն ու ավելին, քան շարքային զինվորը: Այնտեղից գալիս են մշակված վայրեր², որտեղ ցանքսերը հնձված էին, և երկու ամբոցներից³, ուր փախել էին հայերը, մեկը գրոհով վերցրին. որոնք որ առաջինը գրոհը հետ էին մղում, պաշարումով հաղթվեցին: Կորբուլոնն այնտեղից անցավ Տավրավնիտների (տարոնցիների) շրջանը: Փոքր-ինչ հետո, Տիգրանակերտից ուղարկված պատգամավորները հայտնում են, որ քաղաքի պարիսպները բաց են և քաղաքացիները սպասում են հրամանի, ու միաժամանակ հանձնում են ոսկե պսակ՝ իբրև նվեր հյուրին: Կորբուլոնն ընդունեց նրանց պատվով. և քաղաքից ոչինչ չհափշտակվեց, որպեսզի չթալանված ժողովուրդն ավելի պատրաստ լինի հնազանդության:

Գլուխ 26. Տիրիդատը Մեդիայի վրայով մտավ Հայաստանի
ծայրագավառները: Կորբուլոնը նախ ուղարկեց լեզատ
Վերուլանոսին օժանդակ գործով, հետո ինքն անձամբ շարժեց
լեգեոնները

և իսկապես ստիպեց նրան (Տիրիդատին) հեռանալ և թողնել պատերազմելու հույսը. որոնց որ Կորբուլոնը ճանաչում էր իբրև մեզ հակառակորդ, սպանություններով և հրդեհներով ավերում էր. և ձեռք էր բերում Հայաստանի տիրապետությունը, երբ եկավ Տիգրանը⁴, որն ընտրված էր Ներոնի կողմից Հայաստանին տիրապետելու համար: Այդ Տիգրանը կապաղովկների ավագանուց էր, Արքելաոս⁵ թագավորի ծոռն էր, բայց որովհետև երկար ժամանակ Հռոմում պատանդ էր եղել, իջել էր մինչև ստրկական համբերությունը: Նա ընդունվեց ոչ բոլորի համաձայնությամբ, քանի որ մի քանիսների մոտ համակրանքը դեպի Արշակունիները դեռ շարունակվում էր. սակայն մեծամասնությունը, իսկ ստատելով պարթևների գոռոզությունը, շատ էր ցանկանում ունենալ Հռոմից տրված թագավոր: Նրան (Տիգրանին) տվին պահակագործ՝ բաղկացած հազար լեգիոնարներից, երեք դաշնակից կոհորտներից և հեծելազորային երկու ջոկատից, և, որպեսզի ավելի հեշտ լինի նոր թագավորությունը պահպանել, Հայաստանի որոշ մասերը, նայած թե ում էին սահմանակից, հրաման ստացան հնազանդվել Փարասմանին, Պոլեմոնին, Արիստոբուլոսին և Անտիոքոսին⁶: Կորբուլոնը հեռացավ Միրիա, որը լեզատ Ումմիդիոսի մահից հետո թափուր էր մնացել և տրվել իրեն՝ Կորբուլոնին:

Գիրք տասնհինգերորդ

Գլուխ 1. Այդ ժամանակամիջոցին պարթևների Կոլոզես թագավորը, իմանալով Կորբուլոնի հաջողությունների մասին և, թե Հայաստանում գահ է բարձրացված օտար ծագում ունեցող Տիգրանը, թե միաժամանակ իր եղբայր Տիրիդատն արտաքսված է, Արշակունիների արժանապատվությունն արհամարհված է, ցանկանում է գնալ վրեժխնդիր լինել: Մյուս կողմից նկատի ունենալով Հռոմի մեծությունն ու շարունակվող դաշինքը, լինելով դանդաղկոտ բնավորության տեր և գտնվելով Հիրկանիայի⁷ (Վրկանիայի) անջատման ազդեցության տակ, Հիրկանիայի, որը պատկանում է ուժեղ ժողովրդին, և գիտակցելով, որ այդ անջատման պատճառով ինքը կապված էր մի շարք պատերազմներով, Կոլոզեսը գալիս էր հակառակ խոհերի: Բայց, մինչդեռ նա տատանման մեջ էր, ավելացավ վիրավորանք բերող նոր լուրը, որը խթանեց

նրան, և իսկապես, դուրս դալով Հայաստանից, Տիգրանն ավերել էր Ադիաբենը՝⁸ սահմանակից երկիրը, ավերել էր ավելի լայն չափերով և ավելի երկարատև, քան այդ լինում է ավագակության ժամանակ, և այդ բանը դառնությամբ էին տանում ժողովուրդների առաջնորդները, նրանք գանգատվում էին, թե արհամարհանքն այն աստիճանի է հասել, որ արշավում են ոչ թե հռոմեացի առաջնորդների հրամանատարության տակ, այլ մի պատանդի հանդգնության շնորհիվ, որն այնքան տարիներ շարունակ եղել է ստրկության մեջ: Նրանց կսկիծն ավելի էր բոցավառում Մոնոբազոսը (Մանավազը)⁹, որն Ադիաբենի կառավարիչն էր, և շարունակ հարցնում էր, թե ի՞նչ օգնություն խնդրի, ո՞ր դիմի, եթե արդեն զիջել են Հայաստանը, այժմ թալանի են ենթակա մերձակա երկրները, և եթե պարթևները չպիտի պաշտպանեն, ավելի տանելի կլինի հռոմեացիների մոտ ստրկություն անձնատուր եղածների, քան գերի ընկածների համար: Գահագուրկ եղած Տիրիդատն ավելի ևս ծանր էր իր լուրջամբ կամ զսպված տրտունջներով, ասելով, թե անգործունեությամբ չէ, որ պահվում են մեծ պետությունները, այլ մարդկանց ու զենքի մրցակցությամբ: Մարդկանց բախտի գագաթնակետում այն է ավելի արդարը, ինչն ավելի ուժեղ է: Մասնավոր ընտանիքների գործն է իրենք պահելը, իսկ ուրիշները վեճի առարկա դարձնելը կազմում է թագավորների փառքը:

Գլուխ 2. Այդպիսով, ազդվելով դրանից, Վուրդեսը

խորհրդակցություն է հրավիրում և իրեն ամենից ավելի մոտ նստեցնում է Տիրիդատին ու այդպես է սկսում իր ասելիքը. «Ես ուսա ծնված ենք միևնույն հորից, և, որովհետև, չնայած իր երիցությանը, նա զիջել է ինձ բարձրագույն իշխանությունը, ես նրան տվի Հայաստանի տիրապետությունը: Տիրիդատի տիրապետությունը մեր հզորության երրորդ աստիճանն է կազմում, որովհետև դրանից առաջ Պակորոսը (Բակուրը) տիրացել էր Մեդիային: Եվ թվում էր, թե հակառակ եղբայրների առաջվա ատելության ու մրցակցության, մեր ընտանիքի գործերը ես կանոնավոր կերպով կարգավորել էի: Հռոմեացիները խանգարում ու խախտում են խաղաղությունը, որը երբեք չեն խախտած իրենց համար հաջող կերպով, իսկ այժմ խախտել են իրենց ի կորուստ: Ես չեմ բացասում, որ ես միշտ ավելի ցանկացել եմ մեր պապերի

նվաճածը պահել արդարությանը՝ քան արյունով, իրավունքով՝ քան
զենքով: Եթե դանդաղ-

կոտորությանս պատճառով բաց եմ թողել, կուղղեմ արիությանմբ: Ձեր ուժն ու փառքն անսասան են մնացել, ավելացել է համեստության համբավը, որը չպիտի արհամարհվի մահկանացուներից ամենամեծերի կողմից և աստվածների կողմից էլ գնահատված է»: Միաժամանակ նա Տիրիդատի գլխին թագ դրեց, պատրաստի հեծելագորային գունդը, որն ըստ սովորության, ուղեկցում էր արքային, հանձնեց մեծատոհմիկ Մոնեսին, ավելացրեց աղիաբենացիների օժանդակ զորքը և հանձնարարեց դուրս վտարել Տիգրանին Հայաստանից, մինչդեռ ինքը, հաշտություն կապելով հիրկանների հետ, պետության խորքերից հավաքում է ուժեր և հսկայական ռազմամթերք ու սպառնում է հռոմեական պրովինցիաներին:

Գլուխ 3. Երբ Կորբուլոնը հաստատ աղբյուրից իմանում է այդ մասին, Տիգրանին իբրև օժանդակություն ուղարկում է երկու լեգեոն Վերուլանոս Սևերոսի և Վետտիոս Բուլանոսի հետ, գաղտնի կարգադրությամբ՝ բոլոր գործերում լինել ավելի շրջահայաց, քան շտապող, քանի որ նա ավելի շատ ցանկանում է ունենալ պատերազմ, քան վարել այն, և գրել էր կայսրին¹⁰, որ կարիք կա հատուկ հրամանատարի, որը պիտի պաշտպանի Հայաստանը, որ, եթե Վոլոդեսը Միրիա ներխուժի, սուր վտանգի մեջ կընկնի այդ երկիրը:

Գլուխ 4. Մինչդեռ այդ նախապատրաստվում էր Կորբուլոնի կողմից Միրիայի պաշտպանության համար, Մոնեսը շտապ շարժում է զորքը, որպեսզի ավելի շուտ հասնի, քան լուրն իր մասին, ընդհարվում է Տիգրանի հետ, որն այնքան էլ անտեղյակ չէր և անակնկալի չէր եկած: Տիգրանը գրավել էր Տիգրանակերտ քաղաքը, որն ուժեղ էր թե՛ պաշտպանների շատությամբ և թե՛ պարիսպների մեծությամբ: Ընդամին ոչ արհամարհելի լայնություն ունեցող Նիկեֆորիում գետը¹¹ շրջապատում էր պարիսպների մի մասը, իսկ այնտեղ, որտեղ գետով չէր պաշտպանված, անց էր կացրած հսկա մի խրամ:

Գլուխ 5. Մակայն Կորբուլոնը, թեև գործերը հաջող էին գնում, կարծում է, որ պետք է չափավորություն պահպանել հաջողության

համար, ուղարկում է Վոլոգեսի մոտ, որպեսզի բացատրություն
պահանջեն պրովինցիան ներխուժելու համար, թե ինչն է և
պաշարում Հռոմի դաշնակից ու բարեկամ թագավորին և
հռոմեական կոհորտները. ավելի լավ է, թող թողնի պաշարումը, թե
չէ ինքը՝

Կորբուլունը, նույնպես բանակ կղնի թշնամու երկրում: Այդ առաքելության մեջ ընտրված էր ցենտուրիոն Կասպերիոսը, որը Տիգրանակերտից երեսուն ու յոթ հազար ոտնաչափ¹² հեռավորության վրա գտնվող Նիսիբիս (Մծբին) քաղաքի¹³ մոտ տեսնում է թագավորին ու խրոխտաբար հայտարարում է հանձնարարությունը: Վոլոգեսն ուներ հին և խորը թափանցած կանոն՝ խուսափել հռոմեական պատերազմից, ներկայումս էլ գործերը հաջող չեն ընթանում: Պաշարումս իզուր է. Տիգրանն ապահով է թե՛ գորքի և թե՛ պաշարի տեսակետից: Այդպիսով, Վոլոգեսը, խոր թաքցնելով վախն ու ծածկվելով մեղմությամբ, պատասխանում է, թե մտադիր է պատգամավորներ ուղարկել հռոմեական կայսեր մոտ թե՛ Հայաստանը պահանջելու և թե՛ խաղաղությունն ամրապնդելու համար: Վոլոգեսը հրամայում է Մոնեսին՝ թողնել Տիգրանակերտը. ինքը հետ է դառնում:

Գլուխ 6. Հռոմում շատ շատերն այդ բանակցությունները նկատում էին իբրև հետևանք թագավորի վախի և Կորբուլունի սպառնալիքների ու գտնում էին հրաշալի: Սյունները մեկնաբանում էին, թե կա գաղտնի համաձայնություն, որ երկու կողմից էլ պատերազմը դադարեցնում են, Վոլոգեսը հետ է քաշվում, իսկ Տիգրանը նույնպես Հայաստանից պիտի հեռանա: Իսկապես, ինչո՞ւ հռոմեական զորքը հեռացվեց Տիգրանակերտից. ինչո՞ւ խաղաղ ժամանակ թողին այն տեղը, որը պատերազմի ժամանակ պաշտպանում էին. մի թե ավելի լավ է ձմեռել Կասպադովկիայի սահմաններում շտապ խփած վյրաններում, քան թագավորության նոր պաշտպանած մայրաքաղաքում: Պատերազմն ուղղակի հետաձգված է, որպեսզի Վոլոգեսը պատերազմի ոչ թե Կորբուլունի, այլ ուրիշի հետ, իսկ Կորբուլունն էլ՝ վտանգ չստեղծի այդքան տարիների ընթացքում իր ձեռք բերած փառքի համար: Չէ որ, ինչպես զեկուցեցի, Հայաստանը պաշտպանելու համար նա պահանջել էր հատուկ հրամանատար, լուր էր տարածվել, որ Կեսեննիոս Պետոսը¹⁴ գալիս է: Արդեն եկավ, զորքերն այնպես բաժանված էին, որ չորրորդ և տասներկուերորդ լեգեոնները և Մեսիայից (Սյուսիայից)¹⁵ նոր շարժած հինգերորդ լեգեոնը, ինչպես նաև պոնտական, գալատական և կասպադովկիական օժանդակ ուժերը հնազանդվում էին Պետոսին:

Գլուխ 7. Մոտավորապես հենց այդ ժամանակ Վոլոգեսի պատգամավորները, որոնց մասին հիշատակել էի, որ ուղարկվել են հռոմեական պրինցեպսի մոտ, վերադարձան ձեռնունայն, և պարթևները սկսեցին բացահայտ պատերազմ: Պետոսն էլ չհակառակվեց, նա մուտք է գործում Հայաստան երկու լեզեռներով...:

Գլուխ 8. Սակայն Պետոսը... գորքը շտապ փոխադրում է Տավրոս լեռնաշղթայով՝ Տիգրանակերտը հետ վերցնելու համար, ինչպես ինքն էր ասում, և ավերելու այն շրջանները, որ Կորբուլոնը թողել էր անվթար: Եվ նա վերցրած մի քանի ամրություններն ու ձեռք բերած փոքր-ինչ փառքը և մի քիչ ավարը կպահեր, եթե փառքի հետ ունեցած լիներ նաև չափավորություն, իսկ ավարի հետ նաև հոգատարություն: Երկար անցումներով ու վազքով անցան այնպիսի տարածություն, որը չէր կարող պահել, և փչացնելով գրավված պաշարը, երբ ձմեռն արդեն վրա էր հասնում, (Պետոսը) գորքը հետ տարավ և կայսեր անունով կազմեց մի նամակ, իբր թե պատերազմը վերջացած է: Նամակը լի էր փքուն բառերով, բայց անբովանդակ էր:

1. Կորբուլոնը Արտաշատից դուրս եկավ 59 թ. գարնանը:
2. Պատմագիրը նկատի ունի Հարթի և Տարոնի (Մշո դաշտ) բարեբեր հովիտները:
3. Հ. Մանանդյանը այս ամրոցները տեղադրում է Հայկական Պար լեռնաշղթայի հարավկողմում՝ Տիգրանակերտ տանող ճանապարհի վրա և գտնում է, որ դրանք Բագավան և Ծումբ ամրություններն էին (տե՛ս «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 338):
4. Սա Մեծ Հայքի թագավոր Տիգրան VI-ն է (60—61): Տիգրանը Հրեաստանի թագավոր Հերովդես Մեծի ծոռն էր, Հայոց թագավոր Տիգրան V-ի եղբոր՝ Ալեքսանդրի որդին:
5. Արքեղաոսը Կապադովկիայի և Փոքր Հայքի թագավորն էր (36—17): Տիգրան VI-ը իգական գծով ծոռն էր այս Արքեղաոսի:
6. Հայաստանից անջատված այդ երկրամասերը գտնվում էին նրա հյուսիս-արևմտյան մասերում: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ

Մեծ Հայքից անջատված հողերից Պոնտոսի Պոլեմոն II թագավորը պետք է ստացած լիներ Ճորոխի վերին հոսանքում գտնվող Սպեր գավառը, Իբերիայի Փարսաման I-ը՝ ամբողջ Գուգարքը, Փոքր Հայքի Արիստոբուլոս թագավորը՝ Ակիլիսինե-Եկեղյաց, Դարանաղի, Աղյուն և Սգուր գավառները, իսկ Կոմմագենեի Անտիոքոս IV թագավորը, հավանաբար, ստացել էր Կիլիկիայի արևելյան սահմանամերձ շրջաններից և մերձեփրատյան Առավենե գավառից որոշ տերիտորիաներ: Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիայի ջլատման ու փոքրացման սույն քաղաքականության հիմ-

քում, ինչպես դժվար չէ եզրակացնել, ընկած էր Հռոմի ձգտումը՝
Հայկական պետությունը դարձնել երկրորդական, երրորդական
կարգի «դաշնակից» թագավորություն:

7. Հայկական աղբյուրների Վրկանից աշխարհն է: Տեղադրվում է
Կասպից ծովի հարավ և հարավարևելյան մասում՝ ներկայիս
Գիլանի նահանգի տեղում:

8. Աղիաբենե երկիրը գտնվում էր Տիգրիսի միջին հոսանքի շուրջն
ընկած տարածքում և ընդգրկում էր պատմական բուն
Ասորեստանի մեծ մասը: Նրա մայրաքաղաքն էր Արբելան: Ըստ
Ստրաբոնի մի վկայության, Աղիաբենեում կար, հո՞ծ հայկական
բնակչություն (տե՛ս Ստրաբոն, XVI, 1, 19):

9. Մոնոբագոս — Աղիաբենեի Մոնոբագոս (Մանավագ) II
թագավորն էր:

10. Խոսքը Հռոմի կայսր Ներոնի (54 — 68) մասին է:

11. Նիկեֆորիում (Նիկեփորիոն)— Տիգրիսի վերին հոսանքի
ձախակողմյան վտակներից մեկն է՝ ներկայիս Ֆարկին—սու
գետակը: Հենց այս գետակի ափին՝ Աղձնիքի Նփրկերտ գավառում
էր գտնվում Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը:

12. Այսինքն՝ շուրջ 60 կիլոմետր հեռավորության վրա:

13. Քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում:

14. Լուկիոս Կեսեննիոս Պետոս — հռոմեական քաղաքական ու
ռազմական գործիչ, Ներոնի ամենամտերիմ
անձնավորություններից մեկը: 61 թ. Հռոմի կոնսուլ: Նույն թվականի
վերջերին նշանակվել է հռոմեական Կասպադովկիա պրովինցիայի
կուսակալ և Հայաստանում գործող հռոմեական բանակի
գերագույն հրամանատար:

15. Մեսիա — հռոմեական պրովինցիա Դանուբի ստորին հոսանքի
շուրջն ընկած տարածքում:

ԳԱՅՈՍ ԿՈՐՆԵԼԻՈՍ ՏԱԿԻՏՈՍԸ ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ
ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀՌԱՆԴԵԱՅԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք տասնհինգերորդ

Գլուխ 13. ... Ջորջի այդ հուսահատական դրության¹ ազդեցության տակ՝ հրամանատարն² առաջին նամակն է գրում Վոլոգեսին, ոչ աղերսական, այլ գանգատի ձևով կազմած, գանգատվում էր, թե Վոլոգեսը թշնամություն է անում հայերի պատճառով, որոնք միշտ կամ Հռոմի իշխանության տակ են, կամ ենթակա են կայսեր կողմից ընտրված թագավորին, թե խաղաղությունը հավասարապես երկուսին էլ օգտավետ է, թե միայն ներկան չէ, որ պետք է ուշադրության առնել, թե ինքը՝ Վոլոգեսը երկու լեզուն-

ների դեմ եկել է ամբողջ թագավորության ուժերով, այնինչ հռոմեացիների մոտ պատերազմին օգնելու համար մնում է մի ամբողջ աշխարհ:

Գլուխ 14. Դրան Վոլոգեսն ըստ էության ոչինչ չպատասխանեց, այլ գրեց, որ ինքը պետք է սպասի իր եղբայրներ Պակորոսին և Տիրիդատին. որոշեց տեղն ու ժամանակը այն խորհրդակցության, ուր պիտի որոշվի Հայաստանի բախտը: Աստվածներն ավելացրին Արշակունիներին արժանի մի կետ՝ միաժամանակ պետք է որոշում ընդունել նաև հռոմեական լեգեոնների մասին: Դրանից հետո Պետոսի կողմից պատգամավորներ ուղարկվեցին՝ խնդրելու թագավորից³, որ բանակցություն տեղի ունենա. Վոլոգեսը հրամայում է գնալ հեծելազորի պետ Վասակին⁴: Այդ ժամանակ Պետոսը հիշատակում է Լուկուլլոսին, Պոմպեոսին և այն, ինչ արել են կայսրերը Հայաստանին տիրելու և այդ երկիրը պարզելու համար, իսկ Վասակը մատնանշում է, թե Հայաստանը պահելու կամ պարզելու միայն պատրանքն է մեզ (հռոմեացիների) մոտ, իսկ իրական ուժը պարթևների ձեռքումն է: Փոխադարձ երկար քննարկումից հետո, հետևյալ օրը նրանց միանում է աղիաբենցի Մոնոբազոսը⁵ իբրև վկա կնքվելիք պայմանագրի: Որոշվում է, որ լեգեոնները պաշարված դրությունից պիտի ազատվեն, որ ամբողջ հռոմեական զորաբանակը պիտի թողնի Հայաստանի սահմանները, որ ամբողջուններն ու պաշարեղենը պիտի հանձնվեն պարթևներին, որոշվում է՝ այդ բոլորը կատարելուց հետո Վոլոգեսին տալ հնարավորություն՝ պատգամավորներ ուղարկելու Ներոնի մոտ:

Գլուխ 15. Այդ ժամանակամիջոցում Արսանիաս (Արածանի) գետի⁶ վրա, որը ճամբարի առջևից էր հոսում, կամուրջ գցվեց այն պատրվակով, թե իբր այդ կամուրջն իրեն պիտի ճանապարհ ծառայի, սակայն պարթևներն իբր ապացույց տարած հաղթության՝ կամուրջն իրենց իշխանության տակ առան: Եվ իսկապես այդ կամուրջը նրանց պետք եղավ, իսկ մերոնք գնացին հակառակ ուղղությամբ: Դրան լուր ավելացավ, թե լեգեոններն անց են կացրել լճի տակով⁷, և պատմում էին այլ անհաջողություններ, որոնց նման բան հայերի կողմից ի կատար էր ածվել: Հռոմեական զորքի

հեռանալուց առաջ թշնամիները մտան ճամբարի ամրությունները,
շրջապատեցին ճանապարհները, նրանք ճանաչում էին մի ժամա-

նակ հռոմեացիների կողմից գերի վերցրած իրենց ստրուկներին և գրաստն ու հետ էին խլում, հափշտակում էին անգամ հագուստեղենը, պահած զենքերը, վախեցած զինվորը զիջում էր, որպեսզի մարտի ոչ մի առիթ չծագի: Վոլոգեսը սպանվածների զենքերից և մարմիններից կույտեր էր դիզել, որպեսզի դրանով վկայվի մեր պարտությունը:

Գլուխ 16. ... Կորբուլոնն էլ հայտարարեց..., որ ինքը գտնվում է ոչ ավելի, քան երեքօրյա ճանապարհի հեռավորության վրա: Նա ավելացնում է, որ Պետոսը դրոշակների առաջ, այն մարդկանց ներկայությամբ, որոնց թագավորն ուղարկել էր վկա լինելու, երդումով ապահովում էր, որ հռոմեացիներից ոչ ոք մուտք չի գործի Հայաստան առաջ, քան կստացվի Ներոնի նամակն այն մասին, թե համաձայն է արդյոք խաղաղության: Եթե այդ հնարված է նրա (Պետոսի) անփառունակությունը խորացնելու համար, ապա մնացածը ծածկված չէ խավարով՝ Պետոսը մի օրում կտրել անցել է քառասուն հազար քայլ (40 մղոն)⁸ տարածություն, տեղ-տեղ ձգելով վիրավորներին, և նրա այդ շտապ փախուստը ոչ պակաս խայտառակ է, քան եթե նա մարտում թիկունք ցույց տված լիներ:

Գլուխ 17. ... Դրանից հետո Պետոսը ձմեռեց Կապադովկիայում: Վոլոգեսն ուղարկեց Կորբուլոնի մոտ սուրհանդակներ, որպեսզի Կորբուլոնը քանդի անդրեփրատյան ամրությունները, և գետը, ինչպես մի ժամանակ էր, լինի սահմանագիծ. Կորբուլոնն էլ պահանջում էր, որ թագավորը, զանազան պահակախմբերը հեռացնելով, դատարկի Հայաստանը: Եվ վերջապես թագավորը զիջեց. Կորբուլոնի կառուցած անդրեփրատյան ամրությունները քանդվեցին, Հայաստանն էլ մնաց առանց միջնորդ իշխանավորի:

Գլուխ 24. Այդ դեպքերի ընթացքում, զարնան սկզբին եկան պարթևների պատգամավորները և բերին թագավորի հետևյալ ձևի հանձնարարություններն ու նամակը: Այժմ նա (Վոլոգեսը) թողնում է այն վեճը, որն առաջ և քանի-քանի անգամ ծագել էր Հայաստանին տիրապետելու մասին, որովհետև աստվածները, որոնք կարգադրիչներ են նույնիսկ կարող ժողովուրդների, Հայաստանի տիրապետությունը տվել են պարթևներին՝ ոչ առանց

խայտառակության հռոմեացիների համար: Նորերս շրջափակված
էր Տիգրանը՞, հետո՝ Պետոսն ու լեզեոնները, թեպետ կարող էր
նրանց ճզմել, բայց անվնաս բաց է թողել, պարթևների ուժը
բավակա-

նին փորձված է, տրված է նաև չափավորության ապացույցը: Եվ Տիրիդատը մտադիր չէ թագավորական թագն ընդունելու համար հրաժարվել Հռոմ գնալուց, եթե նրան չպահեին քրմության պարտականությունները, նա կգնա հռոմեական դրոշակների և պրինցեպսի¹⁰ արձանի մոտ, այնտեղ լեգեոնների առաջ նա սրբագործությունների¹¹ միջոցով կստանա թագավորությունը:

Գլուխ 25. Որովհետև Վոլոգեսի նամակն ուներ այդպիսի բովանդակություն, իսկ Պետոսը գրել էր ուրիշ բան, իբր թե գործերն անվթար են, հարցրին դեսպանների հետ եկած ցենտուրիոնին, թե ի՞նչ վիճակում է Հայաստանը: Նա էլ պատասխանեց, որ այնտեղից բոլոր հռոմեացիները դուրս են եկել: Այդ ժամանակ հասկանալով բարբարոսների ծաղրը, որոնք պահանջում էին այն, ինչ խլած ունեին, Ներոնը խորհրդակցություն ունեցավ պետության ամենաականավոր մարդկանց հետ, թե ի՞նչ են գերադասում՝ պատերազմ անհայտ ելքով, թե անպատիվ խաղաղություն:

Պատերազմի մասին ոչ մի տատանում չկար: Եվ Կորբուլոնը նշանակվում է այդ գործը վարելու համար...: Այդպիսով պատգամավորները ձեռնունայն հետ են ուղարկվում, սակայն տրվում են նվերներ, որպեսզի Տիրիդատը, եթե անգամ խնդրելիս լինի (Հայաստանի թագը — Պ. Հ.), չգրկվի նույնը խնդրելու ոչ ապարդյուն հույսից:

Գլուխ 26. Կորբուլոնը... Հայաստան տարավ վեցերորդ և երրորդ լեգեոնները, որոնց զինվորական կազմը մնացել էր անվթար և վարժված էր հաճախակի ու հաջող ռազմական գործողությունների մեջ. նա ավելացրեց հինգերորդ լեգեոնը, ... նաև տասնհինգերորդականներին (այսինքն՝ տասնհինգերորդ լեգեոնի զինվորներին— Պ. Հ.), որոնք նոր էին բերված, ավելացրեց նաև ընտիր ջոկատներ Իլլիրիայից¹² և Եգիպտոսից և եղած բոլոր հեծելազորային և հետևակ ջոկատներն ու թագավորների օժանդակ զորքերը, որ ի մի էր հավաքել Կորբուլոնը Մելիտենեի¹³ մոտ. այդտեղից նա պասրաստվում էր անցնել Եփրատը:

Գլուխ 27. Հետո նա (Կորբուլոնը— Պ. Հ.) գնում է այն ճանապարհով, որով մի ժամանակ մտել էր Հայաստան Լուկիոս Լուկուլտոսը,

ազատելով այն երկար ժամանակի հետևանքով առաջացած
արգելքներից: Տիրիդատից և Վոլոգեսից եկած խաղաղության
պատգամավորներին նա չարհամարհեց, նրանց ավելացրեց ցեն-

տուրիզմներ, տալով վերջիններին ոչ անմեղ բնույթի հանձնարարականներ, քանի որ մինչև այժմ գործերն այնպես չեն գնացել, որ կարիք լինի ծայրահեղ կռվի: Շատ բան է հաջողվել հռոմեացիներին, մի քանի հաջողություններ ունեցել են նաև պարթևները, թող այդ ծառայի իբրև խրատ գոռոզության դեմ: Արդ Տիրիդատին օգտավետ է ավերածություններից գերծ մնացած թագավորությունն ընդունել իբրև նվեր, իսկ Վուրգեսի համար ավելի լավ է հոգալ պարթևական ժողովրդի օգուտը, դաշնակցելով հռոմեացիներին, քան փոխադարձաբար կորուստներ պատճառել իրար:

Գլուխ 28. ... Տիրիդատը պահանջում է նշանակել բանակցության օրն ու տեղը: Բարբարոսներն ընտրեցին ամենամոտ ժամանակը և այն տեղը, որտեղ նորերս պաշարված էին Պետոսի լեզեռները, որովհետև այդ վայրը¹⁴ ուրախ հիշողություններ էր առաջացնում նրանց մեջ: Կորբուլոնն էլ չխուսափեց դրանից, որպեսզի բախտի տարբերությունն է՛լ ավելի բարձրացնի իր փառքը: Պետոսի խայտառակությունն անհանգստություն չէր պատճառում Կորբուլոնին. այդ ավելի ևս ակնբախ դարձավ նրանով, որ Պետոսի որդուն, որը տրիբուն էր, հրամայեց ջոկատը տանել և դժբախտ մարտի մնացորդները թաղել: Պայմանավորված օրը Տիրիդատի ճամբարն եկան վերջինիս պատիվ ցույց տալու համար, ականավոր հռոմեական հեծելազորական՝ Տիրերիոս Ալեքսանդերը, որը տրված էր Կորբուլոնին իբրև օգնական պատերազմում, և Կորբուլոնի փեսա Վինիկիանոս Աննիոսը..., այդ ապահովությունը տրվեց, որպեսզի Տիրիդատը չվախենա դավադրությունից, հետո վերցրին քսանական հեծյալներ: Եվ Կորբուլոնին տեսնելուն պես, թագավորն առաջինը ցատկեց ձիուց. Կորբուլոնն էլ սպասեցնել չտվեց իրեն, այլ ոտքի վրա կանգնած նրանք իրար աջ ձեռք տվին: Հետո հռոմեացին գովեց երիտասարդին (այսինքն՝ Տրդատին— Պ. Հ.), որը թողնելով վտանգավոր ճանապարհը, բռնել է ապահով և երկար ուղին: Տիրիդատը նախապես շատ խոսելով իր ցեղի մեծատոհմիկության մասին, համեստորեն ավելացնում է հետևյալը. «Իհարկե կգնա Հռոմ և կտանի կայսրին նոր պատիվ՝ աղերսարկու Արշակունուն, թեպետ պարթևները պարտված չեն պատերազմում»: Այդ ժամանակ որոշվեց, որ Տիրիդատը կայսեր

արձանի մոտ դնի թագավորական նշանը և հետ վերցնի միայն
Ներոնի ձեռքից, բանակցությունն ավարտվեց համբույրով:

Գլուխ 29. Հետո, մի քանի օր անց, երկու կողմից էլ փայլուն տեսքով հանդես եկան և կանգնեցին զորքերը՝ այնտեղ դասակներով դասավորված պարթևական հեծելագործ իր հայրենի զարդարանքներով, այստեղ՝ Հռոմեական լեգեոնները փայլուն արծիվներով, դրոշակներով և աստվածների արձաններով, կարծես տաճարում լինեին, մեջտեղում կառուցված էր բեմ, բեմի վրա դրված էր կուրուլ աթոռ¹⁵ և կուրուլ աթոռի վրա՝ Ներոնի արձանը: Դրան մոտեցավ Տիրիդատը, համաձայն սովորության գոհեր մատուցանելով. գլխից վերցրած ապարոշը մոտեցնում է Ներոնի արձանի ստորին մասին, ընդ որում բոլորի սրտերը շատ հուզվեցին, սրանց հույզն ավելի ևս սաստկանում էր նրանից, որ Հռոմեական զորքերի աչքերի առաջ մինչև այժմ պատկերանում էր սպանությունը կամ պաշարումը, իսկ այժմ դեպքերը հեղաշրջվեցին. Տիրիդատը պիտի գնա ի ցույց ժողովուրդներին և ո՞րչափ է նա պակաս գերի լինելուց:

Գլուխ 30. ... Հետևյալ օրը Տիրիդատը խնդրեց ժամանակ, որպեսզի նա այդպիսի երկար ճանապարհ ընկնելուց առաջ տեսնի իր եղբայրներին և մորը, այդ միջոցին նա իբրև պատանդ թողեց իր աղջկան և աղերսական նամակ ուղարկեց Ներոնին:

Գլուխ 31. Եվ բաժանվելով Պակորոսից Մեդիայում¹⁶, նա Վուրգեսին գտնում է Էկբատանում (Համադանում)¹⁷, վերջինս հոգում էր իր եղբոր մասին, և իսկապես նա սեփական սուրանդակների միջոցով պահանջում էր Կորբուլոնից, որ Տիրիդատը չկրի ստրկության նման որևէ վիճակ, ստիպված չլինի գենքը հանձնել, պահանջում էր, որ պրովինցիաների կառավարիչները չհրաժարվեն եղբայրաբար գրկախառնվելուց և չստիպեն իրենց սպասել դուրսը, որ Հռոմում նրան ցույց տրվի կոնսուլին հավասար պատիվ:

1. Պատմագիրը նկատի ունի այն հանգամանքը, որ 62 թ. աշնանը հռոմեական բանակները Անձիտ–Խարբերդի դաշտում, Արածանի գետի հարավային ափին գտնվող Հռանդեա վայրում շրջապատված էին հայ–պարթևական մեծաքանակ զորքերի կողմից:

2. Խոսքը Հայաստանում գտնվող հռոմեական բանակի գերագույն հրամանատար Կեսենիոս Պետոսի մասին է:

3. Նկատի ունի պարթևների Վաղարշ (Վուրգես) I արքայից արքային:

4. Որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ «հեծելագործի պետ Վասակը» հայ ազնվականության ներկայացուցիչ էր:

5. նկատի ունի Ադիաբենեի թագավոր Մոնոբազու (Մանավազ) II-ին:

6. Արածանի գետը Արևելյան Եփրատն է, այժմ՝ Մուրադ-չայ:

7. «Անց են կացրել լծի տակով» — գետնի մեջ խրված երկու նիզակների վրա դրվում էր երրորդը՝ մոտ մեկ մետր բարձրությամբ: Ճակատամարտում պարտ ված կողմը պետք է անցներ այդ անցքով, նախապես զցելով զենքն ու վերնագգեստը: «Լծի տակով անցնելը» հին ժամանակներում համարվում էր ամենամեծ ստորացումը և պարտվողների ստրկացման ապացույցը:

8. Քառասուն հռոմեական մղոնը հավասար է մոտավորապես 62 կիլոմետրի:

9. Խոսքը «Մեծ թագավոր Հայոց Մեծաց», հռոմեական դրածո Տիգրան VI-ի՝ մասին է:

10. Այսինքն՝ Ներոն կայսրի:

11. Խոսքը զոհեր կատարելու ծիսակատարության մասին է:

12. Իլլիրիա — երկրամաս Բալկանյան թերակղզու

հյուսիսարևմտյան մասում, Ադրիատիկ ծովի ափին: Մ.թ.ա. 27 թ.

հռոմեական Իլլիրիկ պրովինցիան է:

13. Մելիտենե (Մալաթիա) — քաղաք Եփրատի աջ ափին,

հետագայի Երրորդ Հայքի մայրաքաղաքը:

14. Այսինքն՝ Հռանդեան, որտեղ Պետոսը պարտություն էր կրել:

Հենց այստեղ էլ՝ 64 թ. կնքվեց Հռանդեայի դաշնագիրը, որի համաձայն Տրդատ Արշակունին ճանաչվում էր Հայաստանի թագավոր:

15. Հատուկ բազմոց, որի վրա նստելու իրավունք ունեին միայն բարձր պաշտոնյաները՝ կոնսուլը, պրետորը, ցենզորը և կուրուլ էդիլը:

16. Այստեղ խոսքը Ատրպատականի մասին է:

17. Էկբատանը (Համադան) Մարաստանի մայրաքաղաքն էր, պարթև Արշակունիների ձմեռային նստավայրերից մեկը:

ԿՈՐԲՈՒԼՈՒՆԻ ՀՈՈՄԵԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՏՐԴԱՏ
ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ ԸՍՏ ԴԻՈՆ ԿԱՍՄԻՈՍԻ

ՀՈՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք վաթսուներկուերորդ

19,1 Մինչ նա¹ այս գործերով էր զբաղված, լուր ստացվեց
Հայաստանից և միաժամանակ հաղթության դափնի: Քանզի
Կորբուլունը² (հռոմեական) ցրված զորամասերը միավորելուց և
լքվածներին վարժեցնելուց հետո, թե՛ Վոլոգեսսին³,
պարթևների թագավորին, թե՛ Տիրիդատեսին⁴, Հայաստանի
առաջնորդին, ահաբեկեց սոսկ իր մոտիկ գալու հաղորդու

2 մով իսկ: Քանզի նա նման էր առաջին հռոմեացիներին ոչ միայն իր պայծառ ծագումով և ուժեղ մարմնով, այլև ուներ խորթափանց միտք. և նա մեծ քաջություն, մեծ արդարություն և խորը հավատարմություն էր ցուցաբերում բոլորի՝ թե՛ յուրայինների և թե՛ թշնամիների հանդեպ: Այդ իսկ պատճառով Ներոնը պատերազմը վարելու համար իր փոխարեն ուղարկեց նրան, տրամադրելով այնքան գորք, ինչքան չէր տվել ոչ մեկ ուրիշի⁵, հավասարապես վստահ լինելով, որ սա կկարողանա թե՛ հաղթել բարբարոսներին և թե՛ իր դեմ չապստամբել: Եվ նա այս երկու հարցում էլ նրան հուսախափ չարեց, թեպետև Կորբուլոնը շատ մարդկանց վշտացրեց հենց այս անգամ, քանի որ հավատարիմ մնաց Ներոնին. որովհետև նրանք այնքան ցանկանում էին նրան իմպերատոր տեսնել Ներոնի փոխարեն, որ նրա այս վարմունքը համարում էին նրա միակ թերությունը:

***

20,1 Ահա այս Կորբուլոնը առանց դժվարության վերցրեց Արտաշատը⁶ և քաղաքը հիմնահատակ կործանեց: Այս անելուց հետո նա շարժվեց դեպի Տիգրանակերտ, խնայելով բոլոր իրեն հանձնվողների երկիրը, բայց ավերելով դիմադրողների երկիրը, իսկ Տիգրանակերտը նրան հանձնվեց կամովին⁷: Նա այլ պայծառ ու փառավոր գործեր ևս կատարեց, որոնց պատճառով էլ նույնիսկ Վոլոգեսոսին, որը թեպետև ահեղ էր, ստիպեց հռոմեացիների պատվին արժանի հաշտություն կնքել:

2 Եվ Վոլոգեսոսը տեղեկանալով, որ Ներոնը Հայաստանը պարզնել է ուրիշներին, իսկ Ադիաբենե երկիրն⁸ էլ ավերվում է Տիգրանի⁹ կողմից, ինքը պատրաստվեց արշավելու Միրիա՝ Կորբուլոնի վրա, իսկ Ադիաբենեի թագավոր Մոնոբազոսին և պարթև Մոնեսեսին¹⁰ ուղարկեց Հայաստան: Սրանք

3 Տիգրանին պաշարեցին Տիգրանակերտում: Ու քանի որ իրենց պաշարումով սրանք ոչ մի վնաս չէին կարողանում հասցնել (Տիգրանին) և ամեն անգամ հարձակվելիս ետ էին մղվում թե՛ նրա և թե՛ նրա զորքում գտնվող հռոմեացիների կողմից, իսկ Կորբուլոնն էլ մեծ ճշտությամբ պահպանում

4 էր Միրիան, ապա (Վոլոգեստսը) հրաժարվեց իր մտադրությունից ու թողեց պատրաստությունը և Կորբուլոնի մոտ (բանագնաց) ուղարկելով, կարողացավ զինադադար կնքել այն պայմանով, որ պետք է մի նոր դեսպանություն ուղարկի Ներոնի մոտ, վերացնի (Տիգրանակերտի) պաշարումը և իր զինվորներին Հայաստանից դուրս բերի¹¹: Իսկ Ներոնը նույնիսկ այդ ժամանակ նրան ոչ իսկույն, ոչ էլ հստակ պատասխան չտվեց, իսկ Լուկիոս Վեսեննիոս Պետոսին¹² ուղարկեց Կասպադովկիա, հետևելու համար, որ Հայաստանում ոչ մի ապստամբություն չբարձրանա:

21,1 Վոլոգեստսը հարձակվեց Տիգրանակերտի վրա և Պետոսին, որը եկել էր նրանց օգնելու, ետ շարտեց, և երբ վերջինս դիմեց փախուստի, հալածեց նրան, կոտորեց նրա կողմից Տավրոսի վրա հաստատված պահակագործը և նրան պաշարեց Հռանդեայում, որը գտնվում էր Արսանիաս¹³ գետի

2 մոտ: Եվ նա ետ էր վերադառնալու ոչինչ չարած— քանզի որևէ կետում ամրության մոտենալ չէր կարողանում, քանի որ նա չունեց հռպլիսներ, ու թեև գործի մեծ բազմությամբ, բայց առանց անհրաժեշտ պատրաստության եկած լինելով, զրկված էր պարենամթերքից — եթե Պետոսը չվախենար մինչև ռազմական ճամբարը հասնող նետահարումներից, ինչպես նաև ամեն տեղ հայտնվող նրա հեծյալներից և հաշտության համար լուր չուղարկեր նրան ու չընդուներ նրա պայմանները, նա երդվեց, որ կթողնի (ամբողջ Հայաստանը, և որ Ներոնը այն կպարզնի Տիրիդատեսին: Պարթևն ուրա-

3 խացավ այս ամենից, որովհետև կարծում էր, թե առանց դժվարության կգրավի երկիրը և հռամեացիներին իր ողորմաձությամբ կդնի մեծ պարտքի տակ, մյուս կողմից էլ նա տեղեկացել էր, որ Կորբուլոնը, որի մոտ Պետոսը, նախքան 4 պաշարվելը, մարդ էր ուղարկել օգնություն խնդրելով, արդեն մոտենում է, ուստի թողեց պաշարվածներին, նախապես պարտադրելով նրանց իր համար կամուրջ կապել Արսանիաս գետի վրա, ոչ այն պատճառով, որ ինքը կամրջի կարիքն ուներ, քանզի ինքը հետիոտն էր գետն անցել, այլ ցույց տալու համար նրանց իր գերազանցությունը: Բայց այս դեպքում ևս ինքը կամրջի վրայով չհեռացավ, այլ

մեկնեց փղի վրա նստած, իսկ մնացածները՝ ինչպես և առաջ:

22,1 Երբ դեռ նոր էր կապիտուլյացիան կատարվել, ահա և Կորբուլունը անհնարին արագությամբ մոտեցավ Եփրատին և այնտեղ սպասեց: Երբ երկու զորքերը¹⁴ հանդիպեցին իրար, ամեն ոք կարող էր նկատել լեզեոնների և նրանց զորավարների միջև եղած մեծագույն տարբերությունը, սրանք ուրախանում և հրճվում էին իրենց արագության համար, իսկ

2 նրանք վշտացած և ամոթահար՝ հաշտության համար: Իսկ Վոլոգեսուրը Մոնեսեսին ուղարկելով Կորբուլունի մոտ, պահանջեց նրանից լքել Միջագետքի ամրությունը, ու նրանք երկար բանակեցին իրար հետ Եփրատի վրա զցած նույն այդ կամրջի վրա, նախապես քանդելով դրա միջին մասը:

3 Քանի որ Կորբուլունը խոստացավ հեռանալ երկրից, եթե Պարթևը թողնի Հայաստանը, ապա այդ երկուսն էլ կատարվեց, մինչև որ Ներոնը, իմանալով տեղի ունեցածների մասին և ընդունելով Վոլոգեսոսի իսկույն և եթ ուղարկած դեսպաններին, պատասխանեց նրանց, թե Հայաստանը կտա Տի

4 ըիդատեսին, եթե սա Հռոմ գա. իսկ Պետոսին իշխանությունից զրկելով և նրա հետ եղած զինվորներին այլ վայրեր ուղարկելով, Կորբուլունին դարձյալ կարգադրեց պատերազմել նրանց դեմ: Թեև ինքն անձամբ ուզում էր մասնակցել այդ արշավանքին, սակայն զոհ մատուցելիս ընկել էր, ուստի և չհամարձակվեց արշավանքի դուրս գալ, այլ մնաց երկրում:

23,1 Կորբուլունը թեպետև բացահայտ պատերազմի էր պատրաստվում Վոլոգեսոսի դեմ, հարյուրապետի ուղարկելով, պատվիրեց Վոլոգեսոսին հեռանալ երկրից. հասկապես խորհուրդ տվեց իր եղբորն¹⁵ ուղարկել Հռոմ և համոզեց նրան,

2 քանզի թվում էր, թե ինքը նրանից առավել ուժեղ է: Այսպիսով, նրանք գումարվեցին այդ նույն Հռանդեայում, թե՛ Կորբուլունը, թե՛ Տիրիդատեսը, քանզի այս վայրը հաճելի էր երկուսին էլ. մեկին՝ որովհետև այստեղ պաշարելով հռոմեացիներին,

կապիտուլյացիայի ենթարկեցին ու բաց թողեցին, իբրև ապացույց ողորմած վերաբերմունքի, իսկ մյուսին՝ այդ վայրը նախկինում

յուրայինների կրած անպատվությունը ջնջելու հնարավորություն
էր տալիս: Այստեղ

բարձր բեմ պատրաստվեց, և դրա վրա կանգնեցվեցին Ներոնի պատկերքը¹⁶, և Տիրիդատեսը հայերի, պարթևների ու հռոմեացիների բազմության առաջ մոտեցավ դրանց ու խոնարհվեց, այնուհետև զոհ մատուցելով դրանց և հանդիսավոր կոչելով, իր գլխից խույրը¹⁷ վերցրեց ու դրեց դրանց 4 վրա. և Մոնոբազոսն ու Վոլոգեսոսը ևս եկան Կորբուլոնի մոտ ու պատանդներ տվեցին նրան: Եվ այդ դեպքերի առթիվ Ներոնը մի շարք անգամ իմպերատոր հռչակվեց և, հակառակ ընդունված կարգի, հաղթահանդես կատարեց:

5 Եվ ահա Կորբուլոնը, թեպետ ուներ և՛ մեծ ուժ, և՛ ոչ պակաս փառք, և կարող էր հեշտությամբ դառնալ նույնիսկ իմպերատոր, քանի որ մարդիկ խստագույնս ասում էին Ներոնին, իսկ իրենով ամեն կերպ հիանում, բայց ինքը ո՛չ որևէ խռովություն բարձրացրեց, ո՛չ էլ մեղադրվեց նման

6 բանում: Նա այժմ իրեն ավելի խոհեմ էր պահում, նա Աննիոսին՝ իր փեսային, որն իր փոխհրամանատարն էր, Հռոմ ուղարկեց, Տիրիդատեսին ուղեկցելու պատրվակով, բայց իրականում նրան դիտավորյալ կերպով ուղարկեց Ներոնի մոտ պատանդության: (Ներոնը) այնքան վստահ էր, թե նա չի ապստամբելու, որ նրա փեսային, որը թեև նախկինում պրետոր էր եղել, թույլատրեց վերցնել իրեն տեղակալ:

Գիրք վաթսուներեքերորդ

1,1 Երբ (Հռոմում) կոնսուլներ էին Գայոս Տելեսինոսը և Մուետոնիոս Պավլինոսը¹⁸, տեղի ունեցավ ամենափառահեղ մի բան, միաժամանակ նաև մեկ ուրիշ ամենաամոթալի դեպք: (Մի կողմից) Ներոնը մասնակցեց կիթառահարների մրցությանը, և երբ Մենեկրատեսը, կիթառահարության ուսուցիչը, ձիարշավարանում նրա պատվին հաղթահանդես

2 կազմակերպեց, ինքը հանդես եկավ իբրև կառավար: (Մյուս կողմից) Տիրիդատեսը ներկայացավ Հռոմ, իր հետ բերելով ոչ միայն իր, այլև Վոլոգեսոսի և Պակորոսի¹⁹ և Մոնոբազոսի²⁰ որդիներին. ու նրանց ամբողջ երթը Եփրատի մոտից սկսած նմանվում էր հաղթահանդեսի: Քանզի ինքը՝ Տիրիդատեսը թե՛ տարիքով, թե՛ զեղեցկությամբ և թե՛ ծագումով

2,1 ու խելքով ծաղկուն վիճակում էր. և նրա ամբողջ շքախումբն ու արքունի հանդերձանքը ուղեկցում էր նրան. ու երեք հազար պարթևական, ինչպես նաև մեծ թվով հռոմեացի հեծ-

2 յալները հետևում էին նրան: Նրանց թե՛ քաղաքներն էին դիմավորում տոնազարդ և թե՛ ժողովուրդը՝ բարձրագոչ և հրճվազին. և ամբողջ պարենը նրանք ստանում էին անվճար, այնպես որ նրանց ամենօրյա ծախսը հանրային գանձարանից հաշվվում էր քսան բյուր (դրաքմե)²¹: Եվ այս նույն ձևով կատարվում էր շարունակ ինն ամիս տևած նրանց ամբողջ ուղևորության ընթացքում, (Տիրիդատեսը) ամբողջ ճա

3 նապարհը, մինչև Բտալիա հեծյալ անցավ²² և նրա կողքին հեծյալ գնում էր նրա կինը, գլխին քողի փոխարեն ոսկե սաղավարտ դրած, որպեսզի ոտնահարած չլինի (մարդկանց) չերևալու իր հայրենի սովորությո՛ւր: Իսկ Բտալիայում նա փոխադրվեց Ներոնի կողմից ուղարկված երկձի (կառքով) ու Պիկենումի ճանապարհով եկավ Նեապոլիս²³, (Ներոնի) մոտ:

4 Նա Ներոնին մոտենալիս հրաժարվեց մինչև իսկ ակինակեն մի կողմ դնել, թեպետև իրեն պատվիրել էին, այլ գամերով այն ամրացրեց պատյանին. հետո նա ծնկի եկավ ու ձեռները

3,1 խաչածնեց և նրան կոչելով իր վեհապետը, երկրպագեց: Ներոնն ահա այս բանի համար ևս նրա վրա հիացավ և նրան ամեն կերպ հյուրասիրելուց բացի, Պուտեոլիում (գլադիատորական) մենամարտեր կազմակերպեց: Ազոնթետեսն²⁴ էր Պատրոբիոսը՝ ազատ արձակված իր ստրուկը, որն այնքան շքեղություն և ծախսեր էր ներդրել, որ ամբողջ օրը ուրիշ ոչ ոք, բացի եթովպացիներից այրեր, կանայք և երեխաներ — չերևաց թատրոնում: Այս ամենի համար Պատ-

2 բոբիոսին ինչ-որ պատիվ պետք էր մատուցել, ուստի Տիրիդատեսը իր բարձրադիր աթոռից նետահարեց գազաններին և մեկ նետումով, եթե կարելի է հավատալ, միանգամից երկու ցուլի վարսեց և սպանեց:

4,1 Սրանից հետո Ներոնը նրան Հռոմ առաջնորդեց և խույրը դրեց գլխին: Ամբողջ քաղաքը զարդարված էր լույսերով և պսակներով, և ամենուրեք երևում էին մարդկանց հոծ բազմություններ. առանձնապես բազմամարդ էր ֆորումը²⁵:

2 Կենտրոնում, իրենց աստիճանների համեմատ՝ կանգնած էին

քաղաքացիները, սպիտակագգեստ և դափնեզարդ, իսկ մնացած բոլոր տեղերում՝ պայռածորեն հանդերձավորված զինվորները, որոնց զենքերն ու դրոշները փայլատակում էին: Եվ նույնիսկ շրջակա բոլոր շենքերի կղմինդրե կտուրներն անգամ չէին երևում (այնտեղ) բարձրացած բազմությունից: Այս ամենն այսպես պատրաստվել էր գիշերվա ընթացքում, իսկ լուսաբացին Ներոնը մտավ ֆորում, հագած հաղթահանդեսի զգեստը, սենատի և պրետորականների հետ ու բարձրանալով բեմ, նստեց արքունի գահավորակի վրա: Դրանից հետո Տիրիդատեսը և նրա ուղեկիցներն անցան երկուստեք կանգնած հույլիտների շարքերի միջով ու մտնեցին բեմին, երկրպագեցին նրան, ինչպես նախկինում: Երբ այս առթիվ աղաղակ առաջացավ, Տիրիդատեսը ահաբեկվեց և որոշ ժամանակ մնաց անխոս, վախենալով, թե արդեն կորստի է մատնված: Այնուհետև, երբ լռություն ազդարարվեց, նա վերագտավ իր կորովը, և բռնադատելով իր հպարտությունը, պատեհության և անհրաժեշտության առաջ դարձավ ծառայամիտ, առանց ուշադրություն դարձնելու, թե ստորացուցիչ ինչ խոսք էր բարբառելու իր ստանալիք պարզևի հույսով: Նա խոսեց այսպես. «Ես, ո՛վ վեհապետ, Արսակեսի²⁶ հետնորդն եմ, Վոլոգեսոս և Պակորոս թագավորների եղբայրը, իսկ քո՝ ծառան: Ու եկել եմ ես դեպի քեզ, իմ աստծուն, երկրպագելու քեզ, ինչպես Միթրային²⁷, և թող ինձ համար կատարվի այն, ինչ դու ինքդ կամենաս, քանզի դու ես իմ վիճակը և իմ բախտը»: Իսկ Ներոնը նրան այսպես պատասխանեց. «Եվ դու լավ արեցիր անձամբ գալով այստեղ, որպեսզի քո ներկայությամբ իմ ներկայությունը վայելես, և այն ամենը, ինչ ոչ քո հայրը քեզ ժառանգություն թողեց, ոչ ևս քո եղբայրները քեզ տալուց հետո պահպանեցին, ես բոլորը քեզ պարգևում եմ և դարձնում Հայաստանի թագավոր, որպեսզի թե՛ դու և թե՛ նրանք հասկանան, թե ես կարող եմ թագավորությունները և՛ վերցնել, և՛ պարգևել»: Այս ասելով նա պատվիրեց բեմի առաջ հատկապես այդ առթիվ պատրաստված աստիճանի վրա բարձրանալ, և երբ (Տիրիդատեսին) նստեցրին նրա ոտքերի առաջ, նա խույրը դրեց նրա գլխին: Այնժամ մեծ և բազմապիսի աղաղակ բարձրա-

ցավ: Այնուհետև, (սենատի) հատուկ որոշման համաձայն, թատերական հանդիսություն տեղի ունեցավ: Եվ թատրոնը, ոչ միայն նրա բեմը, այլև նրա ամբողջ շրջագիծը ներսից ոսկեպատած էր, և այնտեղ եղած ամեն ինչ ոսկով էր զար 2 դարված. ուստի և այդ օրը կոչեցին «ոսկե»: Արևից պաշտպանվելու համար գլխավերևում պարզած վարագույրները ծիրանագույն էին, և դրանց մեջտեղում ասեղնագործած էր Ներոնը՝ ռազմականաֆր վարելիս, իսկ նրա շուրջը փայլվիլում էին ոսկե աստղեր:

3 Ամեն ինչ ահա այսպես կատարվեց, և պարզ է, որ նրանք շքեղ խրախճանք ևս ունեցան: Եվ Ներոնն այս ամենից հետո հրապարակով կիթառահարեց և ռազմականաֆր վարեց՝ հագած կանաչ համազգեստ և գլխին դրած կառապանի սա

4 դավարտ: Այս բոլորից Տիրիդատեսը զզվանք զգաց նրա հանդեպ, բայց գովաբանեց Կորբուլոնին, որին միայն մեկ բանում մեղադրեց. այն, որ այսպիսի վեհապետ ունենալով համբերում էր: Իսկապես նա իր այս խոսքերը չթաքցրեց նույնիսկ Ներոնից, այլ մի անգամ ասաց նրան. «Ո՛վ վեհապետ, հանձին Կորբուլոնի լավ ստորուկ ունես»: Բայց այս ամենն ասվեց նրան առանց հասկացվելու, իսկ բոլոր մյուս դեպքերում նա շողոքորթեց և շատ վարպետորեն փորձեց հաճոյանալ նրան, որի համար էլ նա բազմապիսի նվերներ ստացավ, ինչպես ասում են, հինգ հազար բյուր (դրաքմե)²⁸ արժողությամբ և Արտաշատը վերաշինելու թույլտվություն²⁹:

6 Այս ամենից բացի նա բազմաթիվ վարպետներ վերցրեց իր հետ, մի մասին ստանալով Ներոնի կողմից, մյուս մասին համոզելով փողի միջոցով: Այսուհանդերձ Կորբուլոնը այդ բոլորին չթույլատրեց անցնել Հայաստան, այլ միայն նրանց, ում պարզել էր Ներոնը: Դրա համար էլ Տիրիդատեսը (Կորբուլոնի վրա) առավել հիացավ, իսկ Ներոնին՝ արհամարհեց: Ու նա վերադարձավ ոչ իր եկած ճանապարհով — իլլիրիական երկրով՝ Հոնիական ծովի հյուսիսով — այլ Բրենդեսիումից³⁰ նավեց մինչև Դյուրրաքիոն³¹: Նա տեսավ նաև Ասիայի քաղաքները, որի հետևանքով էլ նա զարմացել էր հռոմեական տերության հզորությունից և գեղեցկությունից:

10 Մի անգամ Տիրիդատեսը պանկրատիոն (մրցություն)³² դի-

տելիս, տեսնելով, որ մենամարտողներից մեկը վայր ընկնելուց հետո ծեծվում էր հակառակորդի կողմից, բացականչեց, «Մարտն անարդար է, քանզի արդարացի չէ ընկնողին ծեծելը»:

2 Տիրիդատեսն ահա վերաշինելով Արտաշատը, այն անվանեց Ներոնեա³³. Բայց Վուրգեստսը չցանկացավ իսկ գալ Ներոնի մոտ, թեպետև բազում անգամներ հրավիրել էր. և, ի վերջո, երբ (այդ հրավերները) ձանձրալի դարձան, պատասխան ուղարկեց նրան, թե՛ «Ավելի քեզ համար է հեշտ, քան թե ինձ համար, այսքան ծովեր անցնելը, ուստի և եթե դու գաս Ասիա, այնժամ մենք կպայմանավորվենք, թե որտե՞ղ հանդիպենք իրար»: Վերջում այսպիսի հաղորդում հղեց Պարթևը (Ներոնին):

8,1 Ներոնը թեպետև զայրացել էր նրա վրա, չնավեց նրա դեմ, ոչ էլ եթովպացիների կամ Կասպյան դռների կողմը, ինչպես 2 նախկինում ծրագրել էր: Այսուհանդերձ նա ուրիշ գործերի՝ հետ միասին, այս երկու կողմերն էլ լրտեսներ ուղարկեց, բայց տեսնելով, որ այդ երկրների հպատակեցումը կարոտ է ժամանակի և ջանքերի, հույս էր տածում, որ դրանք ինքնաբերաբար կմիանան իրեն:

1. Խոսքը Ներոն կայսեր մասին է:
2. Խոսքը հռոմեական զորավար Գնեոս Դոմիտիոս Կորբուլոնի մասին է:
3. Սա Պարթևստանի թագավոր Վաղարշ I-ն է:
4. Վաղարշ I-ի կրտսեր եղբայրն է՝ Հայաստանում Արշակունյաց հարստության հիմնադիր Տրդատ I-ը (52, 66—88):
5. Կորբուլոնի հրամանատարության տակ էին գտնվում արևելքում տեղաբաշխված հռոմեական բոլոր լեգեոնները (շուրջ 30 հազար զինվոր), ինչպես նախ Հռոմի դաշնակից թագավորների զինված ուժերը:
6. Հռոմեացիները Արտաշատը գրավեցին 58 թ. ամռանը:
7. Կորբուլոնը Տիգրանակերտ մտավ 59 թ. վերջերին:
8. Փոքրիկ թագավորություն Տիգրիսի միջին հոսանքի շուրջն ընկած տարածքում Արբելա մայրաքաղաքով:

9. Խոսքը Մեծ Հայքի թագավոր՝ հռոմեական դրածո Տիգրան VI-ի մասին է:

10. Մոնեսես — պարթև մեծատոհմիկ, պարթևական բանակի հեծելագործի հրամանատար:

11. Հռոմեա-պարթևական սույն զինադադարը կնքվել է 61 թ., ըստ որի՝ Վաղարշ I-ը դադարեցնում էր Տիգրանակերտի պաշարումը և իր զորքերը դուրս»

բերում Հայաստանից, իսկ Կորբուլունը Հայաստանից ետ էր կանչում հռոմեական լեգեոնները և Տիգրան VI-ին հայտարարում զահրնկեց:

12. Կեսեննիոս Պետոսը Արևելք ժամանեց 61 թվականին:

13. Արսանիաս — Արածանի գետն է: Ն. Ադոնցը Հռոմեական տեղադրում է Արածանիի ափին՝ Անձիտ-Խարբերդի դաշտում և նույնացնում է Եռանդ տեղանվան հետ (տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 36—37):

14. Խոսքը Կորբուլունի և Պետոսի զորամասերի մասին է:

15. Այսինքն՝ Տրդատ I-ը:

16. «Պատկերք» ասելով՝ Դիոնը նկատի ունի Ներոնի կիսանդրին:

17. Բնագրում՝ դիադեմա:

18. Այսինքն՝ 66 թվականին:

19. Խոսքը Վաղարշ I-ի և Տրդատ I-ի եղբայր՝ Ատրպատականի թագավոր Բակուրի մասին է:

20. Սա Ադիաբենեի Մոնոբազոս (Մանավազ) II թագավորն էր:

21. Շուրջ 200 հազար հունական դրաքմե է, որը հավասար է 800 հազար հռոմեական սեստերցի կամ 200 հազար ոսկի ֆրանկի:

22. Զրադաշտական կրոնը արգելում էր ծովային ճանապարհորդություն կատարել:

23. Իտալական ժամանակակից Նեապոլ քաղաքն է:

24. Ագոնոթետես — անտիկ աշխարհում այսպես էին հորջորջվում գլադիատորական մրցումների կազմակերպիչները, ֆինանսավորողներն ու դատավորները:

25. Ֆորում — Հռոմ քաղաքի վարչական, քաղաքական, կրոնական ու առևտրական կյանքի գլխավոր հրապարակը, կենտրոնը:

Կառուցվել է մ.թ.ա. VI դարի սկզբներին՝ Պլատինյան և Կապիտոլյան բլուրների ստորոտում: Այստեղ էին գտնվում դատարանը, դրամահատարանը, պետության արխիվը, առավել աչքի ընկնող տաճարները, այստեղ էր իր նստաշրջաններն անցկացնում սենատը (ծերակույտը):

26. Արասկես (Արշակ) — ըստ ավանդության, պարթև Արշակունիների նախահայրն է՝ սկյութական պարս կամ ապարն ցեղի առաջնորդը: Ի պատիվ իրենց նախահոր՝ պարթևական բոլոր թագավորները կրում էին «Արշակ» տիտղոսը:

27. Միթթրան (Միհր) իրանա-հնդկական դիցարանի գլխավոր աստվածներից մեկն էր, կյանք պարգևող և ցերեկային լույսի աստվածը, նույնացվել է արեգակի հետ:
28. Այսինքն՝ 50 միլիոն դրաքմե, որը հավասար է 200 միլիոն հռոմեական սեստերցի կամ 50 միլիոն ոսկի ֆրանկի:
29. Արտաշատը հիմնահատակ կործանվել էր 59 թ.՝ Կորբուլոնի կարգադրությամբ:
30. Նավահանգստային քաղաք Կալաբրիայում (Հարավային Իտալիա):
31. Քաղաք Իլլիրիայում՝ Ադրիատիկ ծովի ափին, այժմ՝ Դուռես:
32. Պանկրատիոն — ըմբշամարտի և բոցքամարտի տարրերից կազմված մենամարտի մի տարատեսակ:
33. Հայերը չընդունեցին իրենց մայրաքաղաքի «Ներոնես» խորթ անվանու-

մը և Հայաստանի վերականգնված մայրաքաղաքը շարունակվում էր նախկինի պես կոչվել Արտաշատ:

ԱԼԱՆՆԵՐԻ Մ. Թ. 72—74 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԸՍՏ ՀՈՎՍԵՊՈՍ ՓԼԱՎԻՈՍԻ

ՀՐԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Գիրք յոթերորդ

244 Իսկ ալանաք ազգը¹, որը բնակեցրել է Տանայիս գետի¹ և Մեոտիս լճի շրջակայքը, սկյութացիներ են...: Ահա

245 նրանք այդ ժամանակները նպատակ ունենալով արշավել

Մեդիա և նրանից ավելի այն կողմ ընկած այլ վայրեր

ավարառության համար, համաձայնության են գալիս

հյուրկանների³ թագավորի հետ, որը տերն էր այն անցուղու, որ

Ալեքսանդր (Մակեդոնացի) թագավորը փակել էր երկաթյա

246 ամուր դարպասներով⁴: Ու քանի որ այդ մուտքը նրանց

տրամադրեց, ապա նրանք հոծ բազմությամբ հարձակվեցին

մեդացիների վրա, որոնք ոչինչ չէին կասկածում, և ավարի

մատնեցին բազմամարդ և ամեն տեսակ անասուններով

'247 հարուստ երկիրը, իսկ ոչ ոք չհամարձակվեց նրանց դիմագրել:

Ռոովհեստն այդ երկրում թագավորող Պակորուսը⁵ սարսափահար

ապաստանել էր դժվարամատույց վայրեր, մնացած ամեն ինչը

նրանց զիջելով, նրանցից կարողացավ հազիվ իր կնոջն ու

հարճերին, որոնք գերի էին ընկել, հարյուր

248 տաղանդ (փրկագին) վճարելով ազատել: Շատ հեշտությամբ և

առանց մարտի կողոպուտի ենթարկեցին երկիրը մինչև

249 Հայաստան ու վերադարձան ամեն ինչ թալանելով: Իսկ

(Հայաստանում) թագավորում էր Տիրիդատեսը⁶, որը ռազմերթի

ելնելով նրանց դեմ, ճակատամարտ տվեց, բայց քիչ էր մնացել, որ

կռվի ընթացքում նրանց ձեռքը գերի

250 ընկներ կենդանի: Ռոովհեստն (ալաններից) մեկը հեռվից

պարան ձգեց նրա վրա և նրան արդեն կրոներ, եթե (Տիրիդատեսին)

չհաջողվեր իր սրով իսկույն կտրել պարանը և ան-

251 հասպաղ ճողոպրել: Մինչդեռ ալանները այդ կովի (եւթից) ավելի
 ևս զագագած, երկիրը թալանեցին և երկու թագավորներից էլ
 մարդկանց մեծ բազմություն և ուրիշ շատ ավար տանելով, նորից
 վերադարձան իրենց երկիրը:

1. Ալաններ — Հյուսիսային Կովկասի վաչկատուն ցեղեր,
 նույնացվում են օսերի հետ: Մրանք հաճախ անցնելով Կասպից և
 Ալանաց դռներով, ներխուժում էին Անդրկովկաս, Ատրպատական
 և Հայաստան: Ալանների սույն թալանչիական արշավակը տեղի է
 ունեցել 72—74 թվականներին:

2. Տանայիս — Դոն գետի անվանումը անտիկ հեղինակների մոտ:

3. Հյուրկանիա (Հիրկանիա) — հայկական աղբյուրների Վրկանից
 աշխարհն է, տեղադրվում է Պարսկական թագավորության
 հյուսիսարևելյան ծայրամասում՝ Անդրկասպյան շրջաններում:

4. Խոսքը, ըստ երևույթին, վերաբերում է հայկական աղբյուրների
 «Դրոնք Կասպից» լեռնանցքին, որը տեղադրվում է այժմյան
 Ղարադաղի լեռներում՝ Կասպից ծովի արևմտյան առափնյա
 շրջաններում:

5. Պակորոս — Պարթևաց Վաղարշ I թագավորի և Հայոց Տրդատ I
 թագավորի եղբայր Բակուրն է, որին Վաղարշ I-ը հաստատել էր
 Մեդիա-Ատրպատականի գահի վրա:

6. Տիրիդատես — պարթև Արշակունի Վոնոն II թագավորի (51 թ.)
 երրորդ որդին, եղբայրը Պարթևաց արքայից արքա Վաղարշ I-ի և
 Ատրպատականի թագավոր Բակուրի՝ «Մեծ թագավոր Հայոց
 մեծաց» Տրդատ I:

ԳԱՌՆԻԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գառնիի հունարեն արձանագրությունը հայտնաբերվել է 1945 թ.
 տեղի գերեզմանատուն տարածքում, Մարտիրոս Մարյանի կողմից:
 Արձանագրությունը սկզբնապես գտնվելիս է եղել բերդապարսպի
 շարվածքում: Արձանագրության պահպանված մասն ունի 109 սմ
 երկարություն և 52 սմ բարձրություն: Արձանագրությունը
 բաղկացած է ինը տողից, տառերի բարձրությունը 5,5 սմ է:
 Ժամանակի ընթացքում որոշ տառեր հողմահարվել են, քարի
 աջակողմյան վերջավորությունը կտրված է, որով բոլոր տողերի
 վերջավորությունները (աջ մասից) բացակայում են:

Մույն արձանագրությունը կատարված է Գառնիի ամրոցի նորոգման առթիվ: Այստեղ հիշատակված են Հայոց թագավոր Տրդատ I-ը (66—88), Հ. Մանանյանի կարծիքով՝ Տրդատ III-ը՝ իր տիտղոսներով, շինարարության օբյեկտը և թվագրումը՝ ըստ թագավորի իշխանության տարիների: Արձանագրության երկրորդ

մասում (6—9-րդ տողերը) հիշատակված են ումն Մեննեսա, որն իր վրա է վերցրել թագավորական ամրոցի նորոգման ծախսը և գործարքին ներկա վկայի՝ Մատե անունով մեկի անունը:

Արձանագրության այս երկրորդ կեսը առավել առեղծվածային է և, հակառակ ուսումնասիրողների ջանքերի, դեռևս բավարար վերծանված չի կարող համարվել:

Արձանագրության վերծանությամբ զբաղվել են՝ Ս. Լիսիցյանը, Հ. Մանանդյանը, Ա. Աբրահամյանը, Բ. Առաքելյանը, Կ. Տրեվերը, Գ. Մարգարյանը, Հ. Բարթիկյանը և Ս. Կրկյաշարյանը: Նման բուն

հետաքրքրությունը բացատրվում է նրանով, որ

արձանագրությունը անգնահատելի նշանակություն ունի հին Հայաստանի քաղաքական ու մշակութային պատմության, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններին առնչվող բազմաթիվ հարցերի ուսումնասիրության համար:

Արձանագրության ստորև բերված տեքստը տալիս ենք Ս. Ս.

Կրկյաշարյանի թարգմանությամբ:

1. Հելիոս¹ Տիրիդատես² թագավոր
2. Մեծ Հայքի, թագավորելով
3. իբրև դեսպոտ³ (վեհապետ), կառուցեց⁴ պայծառափայլ
4. թագուհու համար անհաղթահարելի ամրոցը
5. ԺԱ (11-րդ) տարում⁵ իր թագավորության...:

6. Մեննեասը⁶ տիրոջ արտոնությամբ [իբրև]

7. լիտուրգոս⁷ մեծ սպահպետի⁸,

8. ի նշան շնորհակալության,

9. Մատե⁹ վկայի ներկայությամբ [գնեց]:

1. Հելիոս — բառացիորեն նշանակում է «արև» և գուցե մատնանշում է Տրդատ I-ի քրմական պարտավորությունը (տե՛ս Տակիտոս, Տարեգրություններ, IV, 24), քանի որ Տրդատը Արևելքում լայն տարածում գտած Միթրա (Միհր), որը նույնացվում է Ապոլլոն–Արևի հետ, աստվածության քուրմ պիտի լիներ: Մյուս կողմից էլ հայկական Տիր (Տիրան) աստվածը նույնացվում է Ապոլլոնի հետ, ուստի այս Հելիոսը կարող է լինել Տիրան կամ Տրդատ հայերեն անվան հունարեն թարգմանությունը, որպես Տրդատի տիրոջը կամ հավելյալ անունը իբրև քրմի: Կարծիք կանան, որ Տրդատ I-ը, ժամանակի սովորությամբ աստվածացվելով, նույնացվել է Հելիոս (Արև) — Ապոլլոն–Տիր աստծու հետ, ուստի և արձանագրության մեջ անվանվում է նաև Հելիոս:

2. Որոշ հետազոտողներ (Հ. Մանանդյան և այլք)

արձանագրությունում հիշատակված սույն Տրդատին փորձում են նույնացնել Տրդատ III Մեծի հետ:

3. Դեսպոտ — անսահմանափակ իշխանությամբ օժտված միապետ:

4. Այստեղից չպետք է եզրակացնել, թե Տրդատ I-ն է կառուցել Գառնիի ամրոցը: Տակիտոսի հաղորդումներից մենք գիտենք, որ I դարի 40 — 50-ական թթ. Գառնիի ամրոցը արդեն գոյություն ուներ (տե՛ս Տակիտոս, Տարեգրություններ, III, 45): Հետևաբար, այստեղ խոսք կարող է լինել միայն Տրդատ I-ի կողմից ամրոցի վերակառուցման մասին:

5. «11-րդ տարում» — ուսումնասիրողների ճնշող

մեծամասնությունը գտնում է, որ այս թվականը

համապատասխանում է Գառնիի ամրոցի վերակառուցման

շինարարական աշխատանքների թվականին, այսինքն՝ Տրդատ I-ի գահակալության (66 թ.) 11-րդ տարին, որը կլինի 76 թվականը:

6. Մեննեաս — հունականացված հայկական անուն է, որը,

ուսումնասիրողների կարծիքով, Ամատունի նախարարական տան մեջ լայն տարածում գտած Մանե, Մանուեայ (սեռական հոլ.)

տոհմանունն է:

7. Լիտուրգիա— ծառայություն, որը կատարվում է հասարակական կարգով, անվճար: Լիտուրգոս էր կոչվում այն անձնավորությունը, որը կատարում էր որևէ լիտուրգիա, այսինքն՝ այն ծառայությունը (ռազմանավերի շինարարություն, շինարարական աշխատանքներ, թատերախմբերի ֆինանսավորում, հարկերի գանձում և այլն), որը անտիկ աշխարհում, այս կամ այն պոլիսում, իր իսկ միջոցներով կատարում էր որևէ ունևոր քաղաքացի՝ քաղաքային համայնքի կամ ընդհանրապես պետության օգտին: Միապետության պայմաններում լիտուրգիայի ինստիտուտը պիտի կրեր մեծ փոփոխություններ, այս ժամանակաշրջանում արդեն թագավորն ինքը այս կամ այն ծառայությունը՝ լիտուրգիան, հանձնարարում էր այս կամ այն անձնավորությանը: Տվյալ դեպքում Մենեասին, հավանաբար, հանձնարարված է եղել Գառնիի ամրոցի վերակառուցման աշխատանքների ֆինանսավորումը:

8. Այսինքն՝ սպարապետի:

9. Որոշ հետազոտողներ Մատե անձնանվան մեջ փորձում են փնտրել [Ա]մատ[ունի] նախարարական տան հորջորջումը:

ԱՊԱՐԱՆԻ ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մույն արձանագրությունը հայտնաբերվել է 1908թ. Բաշ-

Ապարանում, Գարեգին Հովսեփյանցի կողմից: Այժմ այն պահվում է

Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում: Քարի

արձանագրությունը կրող մասը ունի 70 սմ բարձրություն և 45 սմ

լայնություն: Արձանագրության ստորին մասը ջարդված է, որի

պատճառով էլ արձանագրությունը թերի է: Այն բաղկացած է եղել

տասից ավելի տողերից, որոնցից այժմ նկատելի են միայն ինը:

Քարի արձանագրությունը կրող երեսը հողմահարված է, տառերը

աղձատված են և դժվար են ընթերցվում, իսկ աջ եզրը առավել

մաշված է, որի պատճառով էլ տեքստը լրիվ չի վերծանվում:

Արձանագրությունում հիշատակված է Մեծ Հայքի թագավոր

Տրդատը (I-ը, II-ը կամ III-ը) իր տիտղոսներով հանդերձ, որը, ինչ-

որ ծառայության կամ գործակալության դիմաց, Գնթունիների

նախարարական տոհմին շնորհում է Նիզ քաղաքը:

Արձանագրությունը ընթերցել է առաջին անգամ Մ. Ռոստովցևը,

այնուհետև նրան անդրադարձել են Հ. Մանանդյանը, Կ. Տրեվերը, Բ.

Առաքելյանը, Ս. Կրկյաշարյանը և ուրիշներ: Մտորեն, բերված

տեքստը տալիս ենք Ս. Ս. Կրկյաշարյանի թարգմանությամբ:

1. Տիրիդատես¹

2. Մեծը, Մեծ

3. Հայքի թագա-

4. վորը տվեց

5. Գնթունու (տոհմից)²

6. Հռոմիթրին

7. Որդուն Հուտեստ⁴ (՞)

8. Նիզ⁵ նորաքաղաքը

9. ... փետրվարի⁶...:

1. Տիրիդատես (Տրդատ) — որոշ ուսումնասիրողներ (Մ. Ռոստովցև,
  - Հ. Մանանդյան և այլք) կարծում են, որ այստեղ խոսքը Տրդատ III
- Մեծի (298—330)

մասին է: Կ. Տրեվերը մերժում է այս տեսակետը և գտնում, որ այն վերաբերում է Տրդատ II-ին (217—252): Մակայն արձանագրության հնագրական տվյալները հուշում են, որ այն ավելի շատ վերաբերում է Տրդատ I-ին՝ Արշակունյաց թագավորական հարստության հիմնադրին:

2. Այստեղ տառերը հողմահարված լինելու պատճառով հնարավոր չէ վերձանել պարզև ստացող Գնթունու անունը:

3. Հռոդոմիթը — հայ իրականության մեջ այսպիսի անուն կրող անձնավորություն այլևս չի հանդիպում: Մ. Կրկյաշարյանի կարծիքով այս անունը Վարդ-Միհր անվան հունարեն թարգմանությունն է:

4. Ամենայն հավանականությամբ, Նիզը տրվում էր Գնթունիներին հուտեստ՝ արքունիքում նրանց վարած գործակալության պաշտոնի դիմաց: Խորենացու մի հաղորդման համաձայն, Գնթունիները Հայոց Արշակունիներին զգեստներ էին հագցնում («Պատմություն Հայոց», գիրք Բ, գլ է):

5. Նիզը տեղադրվում է այժմյան Ապարանի տեղում, այն Գնթունի նախարարական տան տոհմակալվածքն էր:

6. Փետրվար ամսանունից հետո արձանագրությունը պարունակել է նաև տարեթիվը, սակայն, դժբախտաբար, այն խիստ հողմահարված է և այժմ չի ընթերցվում:

ՊԼԻՆԻՈՍ ԱՎԱԳԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ

Հռոմեական ակնավոր պատմագիր, գիտնական ու քաղաքական գործիչ Գայոս Պլինիոս Մեկունդոսը ծնվել է մ. թ. 23 թվականին՝ Հյուսիսային Իտալիայի Կոմ քաղաքում: Նա ստացել է իր ժամանակների համար բազմակողմանի ու փայլուն կրթություն, ճանապարհորդել է բազմաթիվ երկրներով: Երկար տարիներ վարել է պատասխանատու պաշտոններ (կայսերական պրոկուրատոր՝ Նարբոնյան Գալլիայում, Բսպանիայում և Հռոմեական Աֆրիկայում, հռոմեական հեծելազորի հրամանատար՝ Գերմանիայում և այլն): Պլինիոսը մահացել է 79 թ. օգոստոսի 24-ին՝ Վեզուվի ժայթքման հետևանքով, 56 տարեկան հասակում:

Պլինիոս Ավագը ունեցել է բեղմնավոր գրիչ, գրել է յոթ մեծածավալ ստեղծագործություններ («Գերմանական պատերազմներ»՝ 20

գրքով, «Պատմություն»՝ 31 գրքով, «Բնական պատմություն»՝ 37 գրքով և այլն), որոնցից մեզ է հասել միայն վերջինը: «Բնական պատմությունը» Պլինիոսը գրել է Վեսպասիանոս կայսեր որդու՝ Տիտոսի հանձնարարությամբ և ավարտել է այն 77 թվականին: Պլինիոս Ավագի սույն երկը անտիկ բնագիտական մտքի մի յուրահատուկ հանրագիտարան է, որտեղ արժեքավոր ու

բացառիկ տեղեկություններ են պահպանված տիեզերագիտության, երկրագիտության, աշխարհագրության, բուսական ու կենդանական աշխարհների, հանքաբանության, բժշկության, տեղ-տեղ նաև հին աշխարհի երկրների քաղաքական, մշակութային պատմության ու հասարակական հարաբերությունների վերաբերյալ: Մեզ համար հատկապես կարևոր են Պլինիոսի տեղեկությունները Հայաստանի բնակչիմայական պայմանների, բնաշխարհի, հանքային հարստությունների, քաղաքների ու վարչական բաժանման մասին, որոնք շատ հաճախ եզակի են ու անփոխարինելի:

Պլինիոս Ավագից ստորև բերված հատվածները տրվում են Ս. Մ. Կրկյաշարյանի թարգմանությամբ, որը կատարված է "Plinii Secundi C. Naturalis historiae, vol. 1—10, Cambridge, Mass.—London, 1950—1962 (Loeb Classical Library)-> հրատարակությունից:

ԳՍՅՈՍ ՊԼԻՆԻՈՍ (ԱՎԱԳ) ՍԵԿՈՒՆԴՈՍ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք V

XX. Այստեղ է, որ ամենից ավելի հարմարն է Եփրատի մասին խոսել: Այն բխում է Մեծ Հայքի Կարենիտյան պրեֆեկտուրայում¹: Այդ գետը ամենամոտից տեսնողներից Դոմիտիոս Կորբուլոնը² նրա ակունքը տեղադրում է Արա լեռան վրա, իսկ Լիկինիոս Մուկիանոսը՝ Կապոտեն լեռան³ ստորոտին, Ջիմարայից⁴ 12.000 քայլ վերև: Այդ գետը նախ կոչվում է Պյուքսիրատ<ես>: Այն հոսում է Կապադովկիայից բաժանելով նախ Դերքսենեն⁵, ապա Անախիսը⁶, որոնք Հայաստանի շրջաններն են: Դասկուսան⁷ Ջիմարայից 75.000 քայլ հեռավորություն ունի: Այնտեղից մինչև Պաստոնա Եփրատը նավարկելի է 50.000 քայլ տարածության վրա. մինչև Կապադովկիայի Մելիտենե քաղաքը (գետի երկարությունն է) 24.000 քայլ, մինչև Հայաստանի Ելեգեա⁸ քաղաքը՝ 10000 քայլ, այս տարածության վրա այն ընդունում է Լյուկոս⁹, Արսանիաս¹⁰ և Արսանոս գետերը: Ելեգեայում գետն իր ճանապարհի վրա հանդիպում է Տավրոս լեռանը, որը նրան չի դիմադրում, չնայած 12.000 քայլ հաստություն ունեցող իր զանգվածին: Գետը

Օմիրասս է կոչվում, երբ լեռն է ներխուժում, այն հաղթահարելուց հետո արդեն կոչվում է Եփրատ. նրա հունը ժայռոտ է և հոսանքը սրընթաց, նույնիսկ այդ լեռն անցնելուց հետո¹¹:

Գիրք VI

IX. Մեծ Հայքը, որը սկսվում է Պարիադրես լեռներից¹², ինչպես ասացինք, Կապադովկիայից բաժանված է Եփրատով, և Եփրատից հետո Միջագետքից բաժանված է Տիգրիսով, որը նվազ հայտնի գետ չէ: (Մեծ Հայքը) ծնունդ է տալիս թե՛ մեկին, թե՛ մյուսին և կազմում է սկիզբը Միջագետքի, որը տարածվում է երկու գետերի միջև. այնտեղ միջանկյալ տարածությունը բնակեցված է Արոտացի¹³ արարների կողմից: Այսպիսով այն ձգում է իր սահմանը մինչև Ադիաբենե, նրանից բաժանված լինելով լայնակի մի լեռնաշղթայով¹⁴, իսկ ձախ կողմում, լայնությամբ տարածվում է մինչև Կյուրոս գետը¹⁵ անցնելով Արաքս գետից այն կողմ, իսկ իր երկարությամբ տարածվում է մինչև Փոքր Հայքը, որից բաժանված է Եվքսինյան Պոնտոսի մեջ թափվող Ապսարոս գետով¹⁶ և Ապսարոսին ծնունդ տվող Պարիադրես լեռներով:

X. Կյուրոս (գետը) ծնվում է Հենիոքիական լեռներում, որոնք այլոց կողմից կոչվել են Կորաքսյան¹⁷: Արաքսը (ծնվում) է միևնույն լեռներում, ինչպես և Եփրատը՝ 6000 քայլ միջանկյալ հեռավորությամբ և աճելով Մու[ր]սիս գետակով¹⁸, ինքը թափվում է, ըստ մի քանի աղբյուրների, Կյուրոսի մեջ, որը նրան տանում է Կասպից ծով:

Փոքր Հայքում հայտնի քաղաքներն են՝ Կեսարիան, Ազան, Նիկոպոլիսը¹⁹, Մեծ Հայքում՝ Ար<սա>մոսատը²⁰ Եփրատին մոտ, Կարկաթիոկերտը²¹ Տիգրիսի մոտ, Տիգրանակերտը մի բլրի վրա, Արտաշատը՝ դաշտավայրում, Արաքսի մոտ: Ալֆիդիոսի կարծիքով, ամբողջ Հայաստանի տարածությունը 5000000 քայլ է, Կլավդիոս կայսրը նրա երկարությունը Դասկոսայից մինչև Կասպից ծովի ափը հաշվում է 1300000 քայլ, իսկ լայնությունը (այդ թվի) կեսը, Տիգրանակերտից մինչև Իբերիա²²: Ստույգ է, որ այն բաժանված է ստրատեգիաներ²³ կոչված պրեֆեկտուրաների, որոնցից մի քանիսը թագավորություններ էին կազմում հնում:

Նրանք թվով 120 են և բարբարոսական անուններ ունեն: Արևելքում
Հա-

յաստանը սահմանագծված է, սակայն ոչ անմիջապես Կերավնյան լեռներով²⁴ և Ադիաբենեով: Միջանկյալ տարածությունը բռնում են Սոփենները²⁵: Սոփեններից այն կողմ մի լեռնաշղթա է գտնվում, իսկ լեռնաշղթայից այն կողմ Ադիաբենեն է: Հայաստանին ամենամոտ բարձունքների վրա ապրում են մենոբարդցիները, մոկսիանները²⁶: Ադիաբենեին շրջապատում են Տիգրիսը և անմատչելի լեռներ: Նրա (Ադիաբենեի) ձախ կողմում մեդացիների երկիրն է, իսկ դիմացը՝ Կասպից ծովը, որը, ինչպես իր տեղում կասենք, օվկիանոսից է առաջանում և ամբողջովին շրջապատված է Կովկասյան լեռնաշղթայով:

Հիմա թվարկենք Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում ապրող ժողովուրդներին:

XI. Ամբողջ դաշտավայրը, Կյուրոսից սկսած, բռնում է ալբանների ժողովուրդը, հետո՝ իբերները, որոնք նրանցից բաժանված են Ալազան գետով, որն իջնում է Կովկասից և գնում է թափվելու Կյուրոսի մեջ: Ամենակարևոր քաղաքներն են Ալբանիայում՝ Կաբալակ(ա)ն²⁷, Իբերիայում՝ Հարմաստիսը²⁸ (գետի մոտ), Նեոքիսը: (Այնտեղ են) Թասիայի և Թրիարեյի շրջանները²⁹ մինչև Պարիադրես լեռները: Նրանցից այն կողմ՝ Կողքիսի ամայի տարածությունները: Այդ տարածությունների այն մասում, որը նայում է Կերավնյան լեռներին, բնակվում են արմենոխալիբները³⁰ մոսիների երկիրը³¹ մինչև Իբերոս գետը, որը թափվում է Կյուրոսի մեջ. նրանցից ներքև սակասենները³², այնուհետև մակրոնները³³ մինչև Ապսարոս գետը. սրանք են դաշտավայրերի և զառիվայրերի բնակիչները: Հակառակ կողմից, Ալբանիայի սահմաններից սկսած, լեռների ամբողջ շարքի դիմաց գտնվում են սիլվերի վայրի ժողովուրդները, նրանցից ներքև լուբիենների ժողովուրդը, այնուհետև դիդուրները և սողիացիները³⁴:

1. Կարենիոյան պրեֆեկտուրա — Կարնո գավառն է՝ Բարձր Հայքի 9-րդ գավառը, այժմյան Էրզրումի սանջակը:
2. Խոսքը Հռոմեական նշանավոր գորավար, Կապադովկիայի կուսակալ, լեգատ և Արևելքում հռոմեական բանակների գլխավոր հրամանատար Դոմիտիոս Կորբուլոնի մասին է:

3. Կապոտեն — Կապույտ (Օադկավետ) լեռնաշղթան է, որի հարավային լեռնաբազուկներում են գտնվում բուն Եփրատի (կամ Արևելյան Եփրատ, այժմ՝ Կարա-սու) ակունքները:
4. Զինարա — քաղաք Փոքր Հայքում:

5. Դերքսենն — Դերջանն է, Բարձր Հայքի 6-րդ գավառը:

6. Անահիտիս — Անահտական գավառն է (կամ Եկեղյաց), Բարձր Հայքի 4-րդ գավառը, անտիկ հեղինակների Ակիլիսենեն, այժմյան Երզնկայի շրջանը:

7. Դասկուսա — բնակավայր Փոքր Հայքում, այժմյան Արաբկիր-չայի գետաբերանից արևմուտք, Կողբենիք գյուղից հյուսիս:

8. Հայաստանի Ելեգես — Եղեգիսի ջերմուկներն են, այժմ՝ Իլիջա, Կարինից արևմուտք:

9. Լյուկոս — չպետք է շփոթել Իրիս գետի (այժմ՝ Եջիլ-Շրմակ) Լյուկոս վտակի (Գայլ գետ, Թերմոդոն) հետ: Այստեղ խոսքը այն Գայլ գետի մասին է, որը ակիզք է առնում Եդի-Դերեյար լեռնանցքից և Երզնկայի մոտ թափվում է Եփրատը:

10. Արսանիաս — հայկական սկզբնաղբյուրների Արածանի գետն է (Արևելյան Եփրատ), այժմ՝ Մուրադ-չայ:

11. Իր ակունքներից մինչև Տավրոսյան լեռները, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում, Եփրատի երկարությունը կազմում է ավելի քան 600 կիլոմետր:

12. Պարիադրես — խոսքը Պոնտական-Պարիսարյան (Խաղտյաց) լեռների մասին է:

13. Պլինիոսն այստեղ նկատի ունի Արուաստան երկիրը, այսինքն անտիկ հեղինակների Միգդոնիան, որի կենտրոնն էր Մծբինը:

14. Խոսքը անտիկ հեղինակների Նիփատես լեռնաշղթայի մասին է, որը գտնվում է Փոքր Խաբուր գետից դեպի արևելք:

15. Այսինքն՝ Կուր (Քուր) գետը:

16. Ապսարոս — Ճորոխի ստորին հոսանքը, որտեղից սկսվում է Պարիսարյան լեռնաշղթան:

17. Կորաքսյան — Պլինիոսը նկատի ունի Կարմիր Փորակ (այժմ՝ Ալահյուակ-բար) ջրբաժան լեռնաշղթան Կարսի և Արտահանի միջև:

18. Մարսիս — հայկական Մուրց գետն է, այժմ՝ Հասան Ղալա-սու:

19. Այս երեք քաղաքներն էլ գտնվել են Գայլ գետի հովտում: Ս. Երեմյանի կարծիքով, Կեսարիան պիտի լինի Սատաղը (այժմ՝ Սաղաղ), Ազան՝ այժմյան Ազիզ Գյուղը, իսկ Նիկոպոլիսը՝ այժմյան Բյուրզ կամ Պյուրկ գյուղի մոտ (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն»), հատ. I, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., էջ 838):

20. Ար<սա>մոսատա — հայկական Արշամաշատն է, տեղագրվում է Անթիաս դաշտավայրում, Արածանի գետի ափին՝ այժմյան Խարաբա-Նաջարան ավերակ գյուղի մոտ:

21. Կարկաթիոկերտ — Ծոփքի մայրաքաղաք Արկաթիակերտն է, տեղադրվում է Անգեղ տուն գավառում, այժմ՝ Էգիլ:

22. Այսպիսով, ըստ Պլինիոսի, Մեծ Հայքը արևմուտքից դեպի արևելք ձգվում է 1300 մղոն (այսինքն՝ 1950 կմ), իսկ հարավից մինչև հյուսիս՝ 650 մղոն (այսինքն՝ 975 կմ): Ուսումնասիրողներն իրավացիորեն նշում են, որ այս թվերը չափազանցված են.

իրականում Մեծ Հայքի երկարությունը հավասար էր 870 կմ, իսկ լայնությունը՝ 550 կիլոմետրի (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. I, էջ 838, ծան. 78):

23. Ստրատեգիա — հին աշխարհում վարչատերիտորիալ միավոր:

24. Կերավնյան լեռները (Շանթային լեռինք) Կովկասյան լեռնաշղթայի այն մասն են, որը հյուսիսից եզերում է Ադվանքը: «Աշխարհացույց»-ում այն կոչվում է «Կապ-կոհ լեռինք»:

25. Այսինքն՝ ծովացիները:

26. Ցեղեր, որոնք ապրում էին Արևելյան Տիգրիսի հովտում և սրան հարող լեռներում: Մոկսիաների ցեղը ազգակից էր հայերին, նրանց անունից է ծագել Մեծ Հայքի Մոկք (Մոկս) նահանգի անունը:

27. Կարալակա — հայկական աղբյուրների Կապադակ քաղաքն է, այժմ Կարալա գյուղը Նիժ գյուղի մոտ:

28. Հարմաստիս — խոսքը Արմազի-Մցխեթա քաղաքի մասին է:

29. Խոսքը Թոեղք (Թրիալեթի) գավառի մասին է:

30. Արմենոխալիբներ— բառացիորեն՝ հայախալիբներ, Հայաստանում բնակվող խալիբներ՝ ցեղեր, որոնք գտնվում էին մերձսևծովյան հարավարևելյան շրջանում, խալիբների այն մասը, որը ժամանակի ընթացքում ձուլվեց հայերի հետ:

31. Մոսխերի երկիրը համապատասխանում է հայոց Գողերձական կուսակալությանը, որտեղ բնակվում էր վրացական մեսիս կամ մոսիս ցեղը:

32. Մակասենե — հայկական Շակաշենն է, Ուտիքի 7-րդ գավառը՝ Կուր գետի հովտի աջակողմյան մասում:

33. Մակրոններ — ցեղեր, որոնք բնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում՝ Ճորոխի ավազանում:

34. Սրանք կովկասյան լեռնաբնակ ցեղեր էին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ, ԳԻՐՔ Բ

Է
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ,
ԵՎ ԹԵ Ո՛ՐՏԵՂԻՑ ՀԻՄՆԵՑ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ Ի՛ՆՉՊԵՍ ՀՐԱՄԱՅԵՑ ԿԱՌԱՎԱՐՎԵԼ

Այս գլուխը մեծ է, հավաստի պատմություններով լի և արժանի է ընդարձակ ու կոկիկ պատմվելու: Որովհետև շատ բան կա այստեղ

պատմելու տների, ցեղերի, քաղաքների, գյուղերի,
դաստակերտների և ընդհանրապես թագավորության կարգերի և
կարգավորման վերաբերյալ, ինչպես նաև թագավորության հետ
կապված գորքերի, գորապետների, կողմերի կուսակալների և
սրանց նմանների մասին:

Արդ՝ նախ և առաջ թագավորը¹ կարգավորում է ինքն իրեն և

իր տունը, սկսելով իր գլխից ու թագից²: Եվ Բագարաստ կոչվածին, որ հրեաներից էր ծագում³, շնորհակալություն է հայտնում հենց սկզբից անձնատուր լինելու և թագավորին օժանդակելու համար, ինչպես և նրա հավատարմության ու քաջության համար պարգևում է նրան ցեղի վերը հիշված տանուտիրական պատիվը⁴, իրավունք տալով թագ դնել թագավորի գլխին և կոչվել թագադիր⁵, այլև ասպետ⁶, և մանր մարգարիտից երեք փաթ վարսակալ կրել առավել ոսկու և ակնեղենի, երբ արքունիքում և թագավորի տանը շրջելիս լինի:

Իրեն զգեստներ հագցնող նշանակում է Ձեռեսին, քանանացիների սերնդից և նրա ցեղի անունը դնում է Գնթունի⁷, չգիտեմ ինչ պատճառով: Իսկ իրեն զինված թիկնապահներ է նշանակում Հայկազն Խոռի սերնդից ընտիր և քաջ նիզակավոր և սուսերավոր մարդկանց, և նրանց նախարարության գլուխ է նշանակում Մաղխազ անունով մի բարի ու սրտոտ մարդու, բայց ցեղի անունը պահում է սկզբնականը⁸: Իսկ Դատին, որ Գառնիկի գավակներից էր, Գեղամից սերված, նշանակում է արքունական որսերի վրա: Նա ունեցավ մի որդի Վարժ անունով, որի անունով և այս ցեղը կոչվեց⁹, բայց այս հետո եղավ, Արտաշեսի ժամանակ: Գաբաղ անունով մեկին նշանակում է ձիերի երամակների վրա, իսկ Աբելին սպասերի և գահերի¹⁰ վրա. նրանց պարգևում է գյուղեր, որոնք նրանց անուններն են կրում, ինչպես նաև նախարարությունները կոչվեցին Աբելյան և Գաբելյան¹¹:

Իսկ Արծրունիներն¹² ըստ իս ոչ թե Արծրունի են, այլ արծիվունի, որոնք նրա (թագավորի) առջև արծիվներ էին կրում: Ես զանց եմ անում առասպելական դատարկաբանությունները, որ պատմում են Հադամակերտում¹³, իբր թե երեխայի քնելուն հակառակվելիս են եղել անձրևն ու արևը, և թռչունը հովանի է եղել թալկացած պատանուն: Գնունիներն էլ ըստ իս զինիունի են, որ թագավորին արժանի ըմպելիքներ էին պատրաստում, և զարմանալի կերպով զուգադիպեցին նրա գործն ու անունը, որովհետև թագավորին ըմպելիքներ էր պատրաստում ընտիր և համեղ զինիներից և անունն էլ Գին էր, որի վրա Վաղարշակը շատ զվարճանալով, ասում են, դասում է նախարարական ցեղերի թվում¹⁴: Եվ այս երկու

տունը, Արծրունիներն ու Գնունիները, Մենքերիմի¹⁵ սերունդներից
են:

Ասեմ նույնպէս, որ Սպանդունիներին¹⁶ նշանակում է սպանդանոցների վրա, իսկ Հավունիներին՝ բազեակիրներ և բազե բռնողներ, որովհետև ապրում էին անտառներում¹⁷: Եվ եթէ դատարկախոս չհամարես ինձ՝ կասեմ, որ Ձյունականներին¹⁸ էլ նշանակում է ամառանոցների պահապաններ և ձյունակիրներ, որոնք առաջադիմելով ազնվականություն ստացան, իբրև թագավորներին մտերիմ մարդիկ:

Եվ արքունիքում չորս պահապան գունդ է նշանակում, ամեն մեկը բյուր սպառազեն մարդուց բաղկացած, բուն հին թագավորների սերունդներից, մեր նախնի Հայկից ծագած, որոնք բուն ոստան¹⁹ էին կոչվում, և երբեմն–երբեմն հայրերից ժառանգություն էին ստանում գյուղեր և դաստակերտներ: Բայց վերջերը, Պարսից թագավորների ժամանակ, ինչպէս լսում եմ, ուրիշ գնդեր են կազմվել ու ոստանի կոչվել: Չգիտեմ, արդյոք նախկին ցեղի սպառավելո՞ւ պատճառով, թե մի որևէ ընդդիմության պատճառով այդ ցեղը դեն գցելով և նրա տեղը ուրիշ գնդեր նշանակելով արքունի անունով: Բայց առաջինը հաստատ հին թագավորների սերնդից էր, ինչպէս և այժմ կան Վրաստանում, որոնք Սեփեծուլ²⁰ են կոչվում: Նաև հրամայում է նույն ցեղից ներքինիներ պատրաստել և նրանց նահապետ է նշանակում Հայրին²¹, որի իշխանությունը տարածվում է Ատրպատականից մինչև Ճվաշ և Նախճավան: Բայց սրա պատմությունը, թե ո՞րպէս և ո՞րտեղ պատահեց, հիշատակված չէ, և ես չգիտեմ:

Ը

ՄԱՐԱՅ ԱԺԴԱՀԱԿ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՍԵՆՆԴԻՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
ԵՐԿՐՈՐԴ ՆՇԱՆԱԿԵԼԸ

Թագավորի տունը կարգավորելուց հետո (Վաղարշակը)՝ թագավորության երկրորդ է նշանակում Ածղահակի՝ Մարաց թագավորի սերնդից, որ այժմ կոչվում են Մուրացյան²², որովհետև այդ ցեղի նահապետներին չեն ասում Մուրացյան տեր, այլ Մարացիների տեր: Նրան թողնում է բոլոր գյուղերը, որոնց բնակիչները գերի էին բերված Մարաստանից: Իսկ արևելյան կողմից, հայերեն խոսակցության վերջի սահմաններում, երկու կուսակալ է ն–

շանակում մի-մի բյուր մարդով, նահապետական տների ցեղերից, Միսակյաններին²³ և Կադմուսի²⁴ սերունդներից, որոնց անունները հիշեցինք մեր գրքի նախորդ գլուխներից մեկում²⁵:

Մրանից հետո (Վաղարշակը) հաստատում է արևելյան հյուսիսային կողմի մեծմանվանի բազմաբյուր կուսակալությունը, Կուր կոչված մեծ գետի ընթացքով, որ անցնում է մեծ դաշտով (կուսակալ է նշանակում) Առանին²⁶, որ անվանի մարդ էր, առաջինը բոլոր մտավորական և հանճարեղ գործերում: Բայց զիտցիր, որ մենք Առաջին գրքում մոռացանք հիշատակել այս մեծ և անվանի տոհմը, այսինքն՝ Միսակից սերված ցեղը, որ ժառանգեց Աղվանից դաշտը և այս դաշտի լեռնակողմը: Երասիս գետից մինչև Հնարակերտ կոչված ամրոցը²¹. երկիրն էլ Աղվանք կոչվեց նրա քաղցր բնավորության պատճառով, որովհետև նրան աղու էին ասում: Այս (Միսակի) սերնդից էր այս անվանի և քաջ Առանը, որ Պարթև Վաղարշակի կողմից բյուրապետ կուսակալ նշանակվեց: Ասում են, որ սրա զավակներից են սերվել Ուտեացիների ազգը²⁸ և Գարդմանացիների²⁹, Ծավդեացիների ու Գարգարացիների³⁰ իշխանությունները:

Իսկ Շարայի³¹ զավակներից Գուշարին ժառանգություն տվեց Մթին լեռը³², այսինքն՝ Կանգարքը և Ջավախքի կես մասը, Կողբը, Ծոբը, Զորը³³ մինչև Հնարակերտ ամրոցը: Բայց Վաղարշակը Աշոցքի³⁴ տեր և Տաշիրքի³⁵ սեպուհ է նշանակում Գուշարի զավակներից Հայկազնին: Իսկ Կովկաս լեռան դեմ հյուսիսի կուսակալ է նշանակում մեծ և հզոր ցեղը և նահապետության անունը դնում է Գուգարացիների³⁶ բոլորի, որ Դարեհի Միհրդատ նախարարի սերնդից էր, որին Ալեքսանդրը³⁷ բերելով իշխան նշանակեց իվերիացիների ցեղի գերիների վրա, որոնց բերել էր Նաբուգոդոնոսորը²⁸, ինչպես պատմում է Աբյուդենոսը³⁹ ասելով. «Մեծագոր Նաբուգոդոնոսորը ավելի հզոր էր, քան Հերակլեսը. նա զորք ժողովելով հասնում է լիբիացիների և իվերիացիների երկիրը⁴⁰ և հաղթահարելով իրեն է ենթարկում և նրանցից մի մասը տանում բնակեցնում է Պոնտոս ծովի աջակողմում»⁴¹: Իվերիան գտնվում է արևմուտքում՝ աշխարհի եզրում: Իսկ Բասենի մեծ հովտում

նահապետություն է հաստատում Որդունի անունով Հայկի
սերունդներից:

Իսկ Տորքին, որ սերված էր Հայկի թոռ Պասքամից, մի տգեղ,

բարձր, կոպիտ կազմվածքով, տափակ քթով, փոս ընկած աչքերով, դժնյա հայացքով մարդու, որին սաստիկ տգեղության պատճառով կոչում էին Անգեղյա, որ վիթխարի հասակ և ուժ ուներ, արևմուտքի կուսակալ է նշանակում, իսկ ցեղի անունը կոչում է Անգեղ տուն՝⁴² երեսի տգեղության պատճառով:

Բայց եթե ուզում ես, ես էլ նրա մասին անհամ ու անտեղի ստեր կպատմեմ, ինչպես պարսիկները, որ Ռոստոմ Սագճիկի⁴³ մասին պատմում են, թե հարյուր քսան փղի ուժ է ունեցել: Որովհետև նրա ուժեղության և սրտոտ լինելու պատճառով երգերը պատմում էին նրա մասին չափազանց անհարմար բաներ, որոնք ո՛չ Մամսնին են հարմարվում, ո՛չ Հերակլեսին և ո՛չ Սագճիկին: Որովհետև երգում էին նրա մասին, իբր թե ձեռք էր գարկում որձաքար ապառաժների, որոնց վրա ոչ մի ճեղքվածք չկար, ուզածին պես ճեղքում էր մեծ ու փոքր, եղունգներով տաշում էր, տախտակներ էր ձևացնում և նույնպես եղունգներով նրանց վրա գծում էր արծիվներ և նման բաներ: Պոնտոս ծովի ափին պատահել է թշնամիների նավերի և վրա է հարձակվել, նրանք հեռացել են խոր ծովը մոտ ութ ասպարեզ: Չկարողանալով նրանց հասնել, ասում են, վերցնում է բլրաձև ժայռեր և շարտում է նրանց հետևից: Ջրերի ալեկոծվելուց ոչ սակավ նավեր ընկղմվում են, և ջրերի պատառումից առաջացած ալիքները մնացած նավերը շատ մղոններ հեռու են քշում: Ո՛հ, չափազանց առասպել է այս, առասպելաց առասպել: Բայց, ի՞նչ անես, որ մարդը սաստիկ ուժեղ էր և այսպիսի գրույցների արժանի:

Մրանից հետո (Վաղարշակը) հաստատում է Ծովիաց նախարարությունը Չորրորդ կոչված Հայքում⁴⁴: Նույնպես հաստատում է Ապահունյաց նախարարությունը⁴⁵, ինչպես և Մանավազյանը⁴⁶ և Բզնունականը⁴⁷ Հայկի նույն սերունդներից, և բնակիչներից առաջավորներին գտնելով՝ տերեր է նշանակում՝ գյուղերի և գավառների անուններով նրանց կոչելով:

Բայց մոռացանք Մլաք կոչված դժնյա մարդուն, որի մասին հաստատ չեմ կարող ասել, արդյոք Հայկի՞ց էր ծագել, թե՞ նրանից առաջ մեր երկրում ապրողներից, որոնց գոյության մասին պատմում են գրույցները. բայց նա քաջ մարդ էր: Մրան քիչ

մարդկանցով նշանակում է լեռը պահպանելու և քոշեր որսալու.
սրանք կոչվեցին Սկունիներ⁴⁸. Այսպես և նույնպիսի գործերի վրա
նշա-

նակում է անդառնալի Միանդակին, որից սերվեցին
Մանդակունիները⁴⁹:

Եվ Վահագնի զավակներից գտնելով մարդիկ, որոնք ինքնակամ
խնդրեցին մեհյանների սպասավորությունը, նրանց շատ պատվում
է, նրանց է հանձնում քրմությունը, դասում է առաջին
նախարարությունների շարքում և կոչում է Վահունիներ⁵⁰:
Նույնպես գտնելով, որ Առավենյանները⁵¹ և Ջարեհավանյանները⁵²
առաջին թագավորների սերունդներից են, նշանակում է
նույնանուն ավաններում:

Իսկ Շարաշանին, որ Սանասարի⁵³ տնից էր, մեծ բղեջիս և կուսակալ
է նշանակում հարավ-արևմուտքում, Ասորեստանի սահմաններին
մոտ, Տիգրիս գետի ափին, նրան զավառներ պարգևելով Արձնը և
նրա շրջակայքը⁵⁴, Տավրոս լեռը, որ է Միմը, և ամբողջ Կղեսուրը⁵⁵:

Իսկ Մոկսում գտնելով նույն զավառից մի մարդ, որ ձեռքի տակ
ունեք բազմաթիվ ավազակներ, հաստատում է նախարարություն⁵⁶:
Նույնպես հաստատում է Կորդվացիներին⁵⁷, Անձևացիներին⁵⁸ և
Ակեացիներին⁵⁹ նույնանուն զավառներից: Իսկ Ռշտունիների⁶⁰ և
Գողթնեցիների⁶¹ մասին գտա պատմված, թե նրանք անկասկած
Միսական հատվածն են կազմում, բայց չգիտեմ, արդյոք
զավառնե՞րն են կոչվել մարդկանց անունով, թե զավառների
անունով կոչված են նախարարությունները:

Այս բոլորից հետո Արմավիրում մեհյան շինելով՝ արձաններ է
կանգնեցնում արեգակին, լուսնին և իր նախնիներին: Վաղարշակը
շատ խնդրեց, նույնպես և խոսքերով հարկադրեց հրեա Շամբատի
զավակ Բագարատին, որ թագադիր և ասպետ էր, որպեսզի թողնի
հրեական կրոնը և կուռքեր պաշտի, բայց երբ նա հանձն չառավ,
Վաղարշակ արքան նրա կամքին թողեց:

Նաև հրաման է տալիս նորոգել Շամիրամի քաղաքը, և ուրիշ շատ
տեղերում շինել բազմամարդ քաղաքներ, նշանավոր մարդաշատ
գյուղեր:

Եվ իր թագավորական տանը օրենքներ է հաստատում, ժամեր է սահմանում մտնելու և իջնելու, խորհրդի, կերուխումի և զբոսանքների համար: Սահմանում է զինվորական կարգեր՝ առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլն. և երկու մարդ գրով հիշեցնողներ, մեկը Բարին հիշեցնողը, մյուսը՝ վրեժխնդրությունը: Բարին հիշեցնո՛ւմ

դին հրաման է տալիս՝ թագավորի բարկանալու կամ անիրավացի հրաման տալու դեպքում հիշեցնել իրավացին և մարդասիրությունը: Սահմանում է իրավաբարներ արքունի տանը, իրավաբարներ քաղաքներում և ավաններում: Հրաման է տալիս, որ քաղաքացիների հարգն ու պատիվը ավելի լինի, քան գյուղացիներինը, որ գյուղացիները պատվեն քաղաքացիներին, ինչպես իշխանների, բայց որ քաղաքացիները շատ չգոռոզանան գյուղացիների մոտ, այլ եղբայրաբար վարվեն, բարեկարգության և աննախանձ կյանքի համար, որ հիմք է կազմում շենության և խաղաղ կյանքի,— և ուրիշ նման բաներ:

Եվ որովհետև շատ որդիներ ուներ, հարմար գտավ, որ բոլորն էլ միասին իր մոտ չմնան Մծբինում⁶², այլ նրանց ուղարկում է բնակվելու Հաշտենից գավառը⁶³, և նրան սահմանակից Ձորը, որ Տարոնից դուրս է գտնվում, նրանց է թողնում բոլոր գյուղերը, ավելացնելով նաև առանձին եկամուտներ և ուտեստ արքունի (գանձարանից): Միայն իր առաջին որդուն, որ կոչվում էր Արշակ, պահում է իր մոտ, իբրև թագավորության հաջորդ, նաև նրա որդուն, որին կոչեց Արտաշես և որին շատ էր սիրում, որովհետև երեխան հիրավի կայտառ էր և ուժեղ կազմվածքով, այնպես որ նրան նայողները նախատեսում էին, թե ինչ արիություններ պիտի զարգանան նրա մեջ: Եվ այս բանն այնուհետև մինչև վերջը օրենք դարձավ Արշակունի թագավորների համար, որ մի որդին ապրի թագավորի հետ՝ թագավորության փոխանորդ լինելու համար, իսկ մյուս որդիներն ու դուստրերը գնան Հաշտենից կողմերը իբրև ցեղի՝ ժառանգներ:

Այսպիսի քաջագործություններից և բարեկարգություններից հետո Վաղարշակը մեռնում է Մծբինում, քսաներկու տարի թագավորելուց հետո:

1. Այսինքն՝ Վաղարշակը: Ըստ Խորենացու, Հայոց Արշակունյաց թագավորական հարստության հիմնադիրն է: Ուսումնասիրողները ցույց են տվել, որ այս Վաղարշակը չնայած հավաքական անձնավորություն է, սակայն, նա իր հիմնական գծերով նույնանում է Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատ I-ի հետ (տե՛ս 104-րդ, էջ, N 3 ծան.):

2. Խորենացին նկատի ունի այն, որ թագավորը կարգավորում է պալատական նիստուկացը, արարողությունները, սահմանում է թագի ու գահի, արքայական հանդերձների ձևերը:

3. Հայ ավանդական պատմագրությունը, հատկապես Բագրատունյաց ջա–

տագվ մատենագիրները, բազմիցս շեշտում են այս տան հրեական ծագումը՝ նա փառքն ավելացնելու միտումով:

4. Այսինքն՝ Վաղարշակը Շամբատ Բագարատին տանուտեր, նահապետ է նշանակում, որի անունից նրա տոհմը կոչվեց Բագրատունի:

5. «Թագադիր» հին Հայաստանում թագավորին թագադրելու աշտոնը վարող գործակալություն:

6. «Ասպետ» — Ատ. Մալխասյանցի կարծիքով, սկզբնական շրջանում, ասպետ էր կոչվում թագավորի մերձավոր խորհրդականն ու երկրի ընդհանուր կառավարիչը:

7. Գնթունիները հայոց արքունիքում վարում էին հատուկ գործակալություն, որի պարտականությունն էր թագավորին զգեստ հագցնելը, Գնթունիների տան ժառանգական սեփականությունն էր Այրարատի 15-րդ գավառ Նիգը, այժմյան Ապարանի շրջանը:

8. Այսինքն՝ Խոռի անունից այդ տոհմը կոչվեց Խոռխոռունի, իսկ Մաղխազ Խոռխոռունու անունից էլ այդ տոհմի՝ հայոց արքունիքում վարած Մաղխազունի գործակալությունը: Այս գործակալությունը վարում էր թագավորի թիկնապահ գնդի հրամանատարի և արքունիքի պաշտպանության պարտականությունները: Խոռխոռունիների նախարարական տան ժառանգական սեփականությունն էր Տուրուբերան նահանգի 16-րդ գավառ Խոռխոռունիքը՝ Բզունյաց գավառից հյուսիս:

9. Նկատի ունի Վարաժնունի նախարարական տունը, որը ժառանգական տոհմակալվածքներ ուներ (համանուն գավառներ) Այրարատում, Վասպուրականում և Տուրուբերանում: Այրարատի 18-րդ գավառ Վարաժնունիքը այժմյան Հրազդանի, Սևանի, Դիլիջանի և Կարմիրի շրջանների մեծ մասն էր:

10. Գահ — պարսկերեն բառ է, որը նշանակում է տեղ, որից նստելու տեղ, բազմոց, աթոռ: Ըստ Ստ. Մալխասյանցի, այս կոնտեքստում բառս գործ է ածված նշելու համար այն տեղը, բազմոցը, որ նախարարները գրավում էին թագավորի սեղանի շուրջը կամ ատյանում և որով որոշվում էր նախարարներից յուրաքանչյուրի ավագության կարգը:

11. Աբեղյան նախարարական տան ժառանգական սեփականությունն էր Այրարատի 3-րդ գավառ Աբեղյանքը, որը տեղադրվում է Երասխի ձախ ափի ու Մեծրաց լեռների միջև,

Գաբեղյան նախարարական տան սեփականությունն էր
Այրարատի 2-րդ գավառ Գաբեղյանքը, որն ընդգրկում էր այժմյան
Կաղզվանի շրջանը:

12. Արծրունիների նախարարական տան ժառանգական հայրենիքն
էր Աղբակ գավառը:

13. Հաղամակերտը Արծրունիների տան ուստանն էր, այժմ՝ Բաշ-
Կալե:

14. Ն. Աղունցի կարծիքով, Գնունիների տան ժառանգական
հայրենիքն ընդգրկել է Առբերանի գավառը, Աղիովիտ և
Արճիշակովիտ գավառների մի մասը: Գնունիները տոհմական
կալվածքներ ունեին նաև Շիրակում:

15. Նկատի ունի Ասորեստանի թագավոր Սենեբերիմին
(Սինախերիբ), որը թագավորել է մ.թ.ա. 705—681 թվականներին:
Հայ ավանդական պատմագրությունը Արծրունիներին ու
Գնունիներին վերագրում է ասորեստանյան ծագում:

16. Սպանդունի նախարարական տան անվանումը, ըստ երևույթին, առաջացել է Սպանդարատ անձնանվան կրճատ ձևից, որը տարածված էր Կամսարականների ընտանիքում: Ն. Ադոնցը գտնում է, որ Սպանդունիները Կամսարականների շառավիղներն էին:
17. Հավունիների տան ժառանգական կալվածքը Բասենի Հավունիք գավառն էր՝ Երասխի հարավային կողմում:
18. Ձյունական նախարարական ընտանիքի տոհմական կալվածքները, ըստ Ն. Ադոնցի, գտնվում էին Արագածի փեշերին՝ Գնթունիների հարևանությամբ:
19. Հին Հայաստանում Ոստան է կոչվել արքունիքին, ինչպես նաև խոշոր նախարարական ընտանիքներին պատկանող երկիրը կամ քաղաքը: Համապատասխանաբար ոստանիկներ էին կոչվում արքունի այս երկրից ծագած ազնվականներն ու վերջիններիցս կազմված զորագնդերը:
20. Սեփեծուլ — վրացերեն բառ է, որը բառացիորեն նշանակում է՝ սեփե (թագավոր) և ծուլի (որդի), այսինքն՝ արքայազն, արքայորդի: Ն. Մառի կարծիքով, վրացերեն սեփե (թագավոր) բառը ծագել է հայերեն սեպուհ բառից:
21. Այստեղ Պատմահայրը նկատի ունի Մարդպետունի նախարարական տան նահապետին: Այս ընտանիքի ձեռքում էր գտնվում մարդպետություն գործակալությունը, որի պարտականությունն էր հսկել թագավորական կալվածքներին, գանձերին, արքունի ամրոցներին և թագավորական կանանոցին: Մարդպետունի տոհմը իշխում էր Մարդպետական գավառում, որը կազմում էր Վասպուրականի հյուսիսարևելյան մասը, ներառյալ նաև Նախիջևանի գավառը:
22. Ըստ Խորենացու, Մուրացյանների նախարարական տան կալվածքները գտնվում էին Մասիսի ստորոտներում:
23. Ըստ Խորենացու, հայոց նահապետների ազգացուցակում Միսակը հետևյալ տեղն էր զբաղեցնում. Հայկ, Արամանյակ, Արամայիս, Ամասիա, Գեղամ, Միսակ:
24. Կաղմուսը Հայկի թոռներից էր, Արամանյակի որդին:
25. Տե՛ս գիրք Ա, գլ. ԺԲ:
26. Խորենացին Հայկազյան Առանի անվան հետ է կապում Մեծ Հայքի արևելյան երկրամասերից մեկի՝ Առանի անվանադրումը:

Առան երկրամասը հնում ընդգրկում էր Խաչեն ու Տրտու գետերի միջին և ստորին ավազանները:

27. Հնարակերտ (Հունարակերտ) — ամրոց և քաղաք Խրամ գետի ափին՝ Մեծ Հայքի, Վիրքի և Աղվանքի սահմանների հատման կետում:

28. Ուտեացիների ազգատոհմի անունից է ծագել Մեծ Հայքի 12-րդ նահանգ Ուտիքի անվանումը:

29. Գարդմանացիների նախարարական տան ժառանգական սեփականությունն էր Ուտիքի 6-րդ գավառ Գարդմանը, այժմյան Ղազախի շրջանը:

30. Գարգարացվոց տիրությունները գտնվում էին Գարգար գետի հովտում, այժմյան Միլի դաշտում:

31. Ըստ Խորենացու Հայոց նահապետների տոհմացանկի, Շարան Արամայիսի որդին էր՝ Արամանյակի թոռը:

32. Մթին լեռը նույնացվում է Կանգարաց լեռներին. Մթին անունը պահպանվել է այժմյան Մթնաձոր կամ Խավարաձոր անվան մեջ:

33. Կողբը (Կողբովոր), Օորը (Օորովոր) և Ձորը (Ձորովոր)
Գուգարքի 3-րդ, 2-րդ և 1-ին գավառներն էին, որոնք
հերթականությամբ համապատասխանում են այժմյան
Նոյեմբերյանի, Շուլավերի և Թումանյանի շրջաններին:
34. Աշոցքը Այրարատի 14-րդ գավառն է, այժմյան Ղուկասյանի
շրջանը:
35. Տաշիրք (Տաշիր, Տաշրատափ) — Գուգարքի 4-րդ գավառն է,
համապատասխանում է այժմյան Ստեփանավանի, Կալինինոյի
շրջաններին և Թումանյանի շրջանի հարավային մասին:
36. Գուգարքը Մեծ Հայքի չորս բղեշխություններից մեկն էր:
37. Նկատի ունի Ալեքսանդր Մակեդոնացուն:
38. Խոսքը Բաբելոնի թագավոր Նաբուգոդոնոսորի (605—562)
մասին է:
39. Աբյուդենոս — մատենագիր, որը գրել է Ասորեստանի և
Քաղդեայի պատմությունները, որոնք, սակայն, մեզ չեն հասել:
40. Իվերիացիների երկիր — այստեղ պատմագիրը նկատի ունի
Իսպանիայում գտնվող Իբերիա երկրամասը:
41. Այսինքն՝ Կովկասյան Իբերիայում (Վիրք):
42. Անգեղ տուն գավառը գտնվում էր Աղձնյաց բղեշխության
կազմում: Խորենացին այս գավառի անվանադիր նախնու՝ Տորք
Անգեղի անունը ստուգաբանել է որպես «տգեղ, անգեղեցիկ»: Այժմ
համարվում է, որ այս անունը առաջացել է Անգեղ հայկական
աստվածության անունից, որն ունի տոտեմական (թռչուն) ծագում.
Տորքը նույնպես եղել է աստված և հանդիսացել է պտղաբերության
ու բուսականության հովանավորողը: Նրա պաշտամունքը
հատկապես տարածված է եղել Հայաստանի հարավարևմտյան
շրջաններում՝ հետագայի Անգեղ տուն գավառում:
43. Ռոստոմ Սագճիկը Իրանի ժողովրդական հերոսներից է, որին
գովերգել է Ֆիրդոսին:
44. Չորրորդ Հայք (Մովսեց կողմն) — Մեծ Հայքի 2-րդ նահանգն է,
որն ընդգրկում էր նախկին Մովսեց թագավորությունը:
45. Ապահունյաց նախարարության ժառանգական տիրույթը
Տուրուբերանի 14-րդ գավառ Ապահունիքն էր,
համապատասխանում է այժմյան Մանազկերտի սանջակին:

46. Մանավազյան նախարարական տան ժառանգական տիրույթը Տուրուբերանի 9-րդ գավառ Հարքն էր, համապատասխանում է այժմյան Բուլանդղին:

47. Բզնունիների տան ժառանգական տիրույթը Տուրուբերանի 11-րդ գավառ Բզնունիքն էր:

48. Սլկունիների ժառանգական հայրենիքն էր Տուրուբերանի 3-րդ գավառ Տարոնը:

49. Մանդակունիների նախարարական տան հայրենիքն էր Տուրուբերանի 4-րդ գավառ Արշամունիքը՝ Բյուրակն (Բինգյուլ-սու) գետի հովտում:

50. Վահունիների տոհմական կալվածքը Տարոնի արևմտյան մասն էր՝ Աշտիշատ կենտրոնով:

51. Առավելյանների նախարարական տան կալվածքը, Ն. Ադոնցի կարծիքով, գտնվում էր Այրարատ նահանգում, ավելի ստույգ՝ Շիրակում: Սակայն փաստերն այդ մասին այնքան կցկտուր են, որ դժվար է որևէ բան պնդել:

52. Զարեհավանյանների նախարարական տոհմի ժառանգական հայրենիքը, ըստ Ս. Երեմյանի, Պարսկահայքի 7-րդ գավառ Զարեհավանն էր:
53. Սանասար — ըստ ավանդության, սա Ասորեստանի Մենեքերիմ թագավորի որդին էր, որը սպանելով հորը, ապաստան գտավ Արարադի երկրում:
54. Այսինքն՝ Աղձնիքը, որը Մեծ Հայքի չորս բդեշխություններից մեկն էր:
55. Կղեսուր — նշանակում է «լեռնանցք»:
56. Մոկաց նախարարական տան ժառանգական սեփականությունը Մեծ Հայքի 5-րդ նահանգ Մոկքն էր:
57. Կորդվացիների երկիրը Մեծ Հայքի 6-րդ նահանգ Կորճայքն էր, որ միաժամանակ նաև բդեշխություն էր:
58. Անձևացյաց նախարարական տան հայրենիքն էր Վասպուրականի Անձևացիք գավառը:
59. Ակեացիների ժառանգական տիրակալությունն էր Վասպուրականի Ակե գավառը:
60. Ռշտունիների նախարարական տան ժառանգական հայրենիքն էր Վասպուրականի 1-ին գավառ Ռշտունիքը:
61. Գողթնը Վասպուրականի 33-րդ գավառն էր, որը համապատասխանում է այժմյան Ապրակունիսի և Օրդուբադի շրջաններին:
62. Ըստ Խորենացու, Մծբինը Վաղարշակի արքայանիստ քաղաքն էր:
63. Հաշտյանք — Չորրորդ Հայքի 2-րդ գավառն է, համարվում էր Հայոց Արշակունիների տան սեփականությունը:

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի
 Հայ աշխարհագրագիտական մտքի եզակի հուշարձաններից մեկի՝
 «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցը երկար ժամանակ
 վիճաբանությունների առարկա էր հայագիտության մեջ: Քանի որ
 «Աշխարհացոյց»-ի ձեռագրերը սովորաբար կցված են եղել Մովսես
 Խորենացու «Հայոց պատմության» և Անանիա Շիրակացու
 մաթեմատիկական ու տիեզերագիտական աշխատությունների
 հետ՝ ուսումնասիրողների մի մասը նրա հեղինակն էր համարում
 Մովսես Խորենացուն, իսկ մյուս մասը՝ Անանիա Շիրակացուն:

Այժմ տիրապետող է այն կարծիքը, որ տվյալ երկը պատկանում է VII դարի ականավոր գիտնական Անանիա Շիրակացուն: Շիրակացին «Աշխարհացոյց»-ը գրելիս օգտագործել է մի շարք հունական աղբյուրներ, հատկապես II դարի հուն աշխարհագիր Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրությունը», Պապոս Ալեքսանդրիացու, Կոստանդին Անտիոքցու և այլոց աշխարհագրագիտական երկերը:

«Աշխարհացոյց»-ում Շիրակացին նկարագրել է Եվրոպա, Լիբիա (Աֆրիկա) և Ասիա մայրցամաքների իրեն հայտնի երկրները,

տվել դրանց ֆիզիկաաշխարհագրական նկարագիրը: Հատկապես խիստ արժեքավոր են «Աշխարհագրոյց»-ի այն բաժինները, որոնք նվիրված են Մեծ Հայքի, Վիրքի, Աղվանքի, Կողքիսի, Հյուսիսային Կովկասի, Պարսկաստանի, Ասորիքի, Միջագետքի և Փոքր Ասիայի նկարագրությանը:

«Աշխարհագրոյց»-ից ստորև բերված հատվածը տալիս ենք Ս. Տ. Երեմյանի թարգմանությամբ (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհագրոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 105—112):

Մեծ Հայք երկիրը սկսվում է Կապադովկիական [Պոնտոսից] ու Փոքր Հայքից արևելք, Եփրատ գետով մինչև Տավրոս լեռները, որ բաժանում է Մեծ Հայքը Միջագետքից: Հարավային կողմից [Մեծ Հայքը] սահմանակից է Ասորեստանին, ապա սահմանը ուղղվում է դեպի [արևելք]՝ Ատրպատական և Մարաց աշխարհը, մինչև Երասխի թափվելը Կասպից ծով: Իսկ հյուսիսային կողմից (Մեծ Հայքը) սահմանակից է Աղվանքին և Վիրքին և Եգեր¹ աշխարհին, մինչև Եփրատ գետի դառնալը դեպի հարավ:

Մեծ Հայքն ունի հայտնի լեռներ և մեծ ու փոքր գետեր և վեց ծովակ²:

Մեծ Հայքն ունի տասնհինգ փոքր աշխարհներ, որոնք են.
Առաջին աշխարհ՝ Բարձր Հայք, այսինքն՝ Կարնո երկիրը, երկրորդ աշխարհ՝ Չորրորդ Հայք, այսինքն՝ Ծովքի երկիրը, երրորդ աշխարհ՝ Աղձնիք, Տիգրիս գետի վրա, չորրորդ աշխարհ՝ Տավրուբերանը կամ Տարնո երկիրը, հինգերորդ աշխարհ՝ Մոկք, վեցերորդ աշխարհ՝ Կորճայք, որ սահմանակից է Ասորեստանին, յոթերորդ աշխարհ՝ Պարսկահայք, որ սահմանակից է Ատրպատականին, ութերորդ աշխարհ՝ Վասպուրական, որ նրանից (Պարսկահայքից) հյուսիս-արևմուտք է (գտնվում), իններորդ աշխարհ՝ Սյունիք, որ սահմանակից է Երասխին, տասներորդ աշխարհ՝ Արցախ, որ նրան (Սյունիքին) մոտ է գտնվում, տասնմեկերորդ աշխարհ՝ Փայտակարան (համանուն) քաղաքով, գտնվում է Կասպից ծովի եզերքին, Երասխի գետաբերանին: Տասներկուերորդը Ուտիացվոց աշխարհն է, որ սահմանակից է Աղվանքին Կուր գետով: Տասներեքերորդ աշխարհն է Գուգարքը, որ սահմանակից է Վիրքին:

Տասնչորսերորդ աշխարհն է Տայքը, որ սահմանակից է Եզր

աշխարհին: Տասնհինգերորդ աշխարհն է Այրարատը, նրանց միջև:

Այժմ ուզում եմ այս աշխարհների մասին մանրամասնաբար պատմել, թեև մի քիչ պիտի աշխատեմ գրքերի և քարտեզների վրա:

Առաջին աշխարհ Բարձր Հայքը ունի ինը գավառ. Դարանաղի, Աղյուն, Մըզուր, Եկեղյաց, Մանանաղի, Դերջան, Սպեր, Շաղագում, Կարին: Հիրավի, ինչպես ցույց է տալիս անունը, Բարձր Հայքը արդարև բարձր է, ոչ միայն Հայաստանի [մնացյալ] մասերից, այլև ամբողջ Երկրից, որի համար էլ այս աշխարհը կոչեցին Կատար Երկրի: Աշխարհի չորս կողմերը ջուր է արձակում և այնտեղից բխում են չորս հզոր գետեր. Եփրատը՝ դեպի արևմուտք և Երասխը՝ դեպի արևելք, Գայլը՝ դեպի հարավ և Ակամսիս կամ Վոհ գետը՝ դեպի հյուսիս: Ունի երեք մեծ լեռնագագաթ, ունի որսի կենդանիներ՝ եղջերու, այծ և քաղ, առն և արտի, վիթ և կրկիթ³ և խոզ (վայրի), իսկ թռչուններից՝ ճարակավորների⁴, որոնցից են կաքավ, արոս, անիդ և այլք: (Բարձր Հայքը) ունի ջերմուկներ և աղահանքեր և երկրի բոլոր բարիքները ու Թեոդուպոլիս քաղաքը⁵:

(Մեծ) Հայքի երկրորդ աշխարհն է Չորրորդ Հայքը կամ Ծովաց աշխարհը: Հյուսիսից սահմանակից է Բարձր Հայքին, արևմուտքից սահմանակից է Մելիտինե քաղաքին, հարավից՝ Միջագետքին, իսկ արևելքից՝ Տարոնին: (Չորրորդ Հայքը) ունի ութ գավառ, հյուսիս-արևելքից՝ Խորձյան, որի միջով, Կողոբերդի մոտով, հոսում է Մյուս Գայլ գետը, Հաշտյանք, որտեղից բխում են Տիգրիս գետի ակունքի աղբյուրները: Խորձյանից դեպի արևմուտք գտնվում է Պաղնատուն գավառը համանուն բերդով, իսկ նրա դիմաց, դեպի հարավ (գտնվում է)՝ Բալահովիտ գավառը: Նրանցից (այսինքն՝ Պաղնատուն և Բալահովիտ գավառներից) արևմուտք (գտնվում է)՝ Ծովք (գավառը) և սրանցից հարավ՝ Անձիտ գավառը, որտեղ (գտնվում են) Ծովք (լիճը) և Հոռե բերդը: Եվ նրանցից (այսինքն՝ Ծովք և Անձիտ գավառներից) արևմուտք, (գտնվում է)՝ Դեզիք գավառը՝ Կոնի, Քրվիկ և Սոկ բերդերով, որոնց դիմաց հարավում (գտնվում է) Գավրեք գավառը, որոնց միջև հոսող Արածանին խառնվում է Եփրատ գետը Լուսաթառիճ քաղաքի մոտ և, գնալով դեպի արևմուտք, անցնում է Մելիտինեից արևելք գտնվող Փոքր Հայքի սահմաններով: Ապա Եփրատումն է թափվում Կիակկաս գետը, որ հոսում է արևմուտքից, Զիգոն-Բասիլիկոն կոչվող

լեռներից: Եվ նախքան նրա (Գիակկասս գետի) թափվելը Եփրատ
գետում, նրա մեջ է խառնվում Կառամինոն գե-

տը, որը գալիս է Տավրոս լեռներից, և ընդունելով (այս գետերը), Եփրատը հոսում է դեպի հարավ, ձեռքում է Տավրոսյան լեռները, որտեղ գտնվում են բյուրեղի ակների [հանքերը]: Չորրորդ Հայքը ունի որսի կենդանիներ և թռչուններ, իսկ գազաններից՝ առյուծ:

Երրորդ աշխարհն է Աղձնիքը, Միջագետքից արևելք և Դկղաս (գետից) հյուսիս, ունի տասնմեկ գավառ [Անգեղ տուն], Նփռետ (կամ Նփրկերտ), Աղձն, որոնց միջև հոսում է Քաղիթ գետը, որին արարները կոչում են Շիթիթմա, որ նշանակում է «արյունարբու», որից հետո՝ Քաղ գավառն է: Իսկ լեռներում (Աղձնիքն) ունի՝ Կեթիկ, Տատիկ, Ազնուաձոր, Երխեթք, Գգեղիս, Սալնաձոր և Սանասուն գավառները: (Աղձնիքը) ունի նավթ և երկաթ ընտիր, և գործը, իսկ թռչուններից՝ դեզուկ⁶:

Չորրորդ աշխարհն է Տավրուբերանը [կամ Տարոն աշխարհը], գտնվում է Չորրորդ Հայքից դեպի արևելք և ունի տասնվեց գավառ: Խոյթ, Ասպակունյաց ձոր (Ասպականունյաց ձոր), Տարսն, որով հոսում է Մեղ գետը և թափվում է Եփրատ: Սրանից հյուսիս (գտնվում է)՝ Արշամունիք (գավառը) Սրմանց լեռնագագաթով, որը կոչվում է Կատար Երկրի, և որից բխում են բազմաթիվ աղբյուրներ: Սրանցից հյուսիս (գտնվում է)՝ Մարդաղի (գավառը) Մեղեղուղիս լեռների ուղղությամբ, մինչև Այծպտկունք լեռնագագաթը, որը բաժանում է Կարին (գավառը) նրանից (Մարդաղի գավառից): (Մեղեղուղիս լեռներում) գտնվում են սալակ⁷ և ձիղկ⁸, և նավթ սպիտակ ու սև: (Այծպտկունք լեռնագագաթից) արևելք բխում է Մուրց գետը, որը հոսելով դեպի հյուսիս, իջնում է Բասեն գավառը և թափվում է Երասիս, գետանցելով վերջինս:

Մարդաղիից արևելք (գտնվում է)՝ Դասնավորք գավառը, նրանից արևելք՝ Տուարածատափ (գավառը) և նրանից արևելք՝ Դալառ (գավառը): Իսկ նրանցից (հիշյալ գավառներից) հարավ (գտնվում են)՝ Հարք և Վարաժունիք գավառները, մինչև Արածանի (գետը), որը իջնում է Ապահունիք գավառից: Սրանից հարավ է Բզնունյաց գավառը, որը սկսվելով Մարակն և Նեխ-Մասիք (լեռնագագաթներից), պատում է համանուն (Բզնունյաց) ծովի արևմտյան եզերքը, և տարածվում է մինչև Բաղ[աղ]եշ բերդը և

այնտեղից մինչև հարավակողմում գտնվող Երեվաքք գավառի
սահմանները: Բզնունիք գավառը իր համանուն ծովում ունի երեք
կղզի՝ Արծկե, Ծիպան և Տոքյան⁹, որից հարավ, Տավրոս լեռների

և ծովի միջև, գտնվում է Երեվարք (գավառը), որտեղ գտնվում է մի լիճ, որ կոչվում է Եղեգի, գոյացած ուղիսից, և վարելու ժամանակ եզր ջուր է իմում ակոսից, և ցանածը հասունանում է քառասուն օրվա ընթացքում և տալիս է բերք մեկին հիսուն:

Բզնունյաց ծովի երկարությունն է հարյուր մղոն, իսկ լայնությունը՝ վաթսուն: Բզնունյաց ծովից հյուսիս (գտնվում է) Աղիովիտ գավառը, և նրանից արևմուտք՝ Ապահունիք (գավառը), որի միջով անցնում է Արածանի գետը [և նրանից հարավ գտնվում է Կորի գավառը]: Բզնունյաց (ծովի) ավիին է (գտնվում) [Խոռխոռունիք գավառը]: (Տավրուբերանում) գտնվում է պստակ և շագանակ: Ունի և գազպե¹⁰ և անուշ մեղր, քաղցր քան ամբողջ աշխարքում, նավթ և երկաթ...:

Հինգերորդ աշխարհն է Մոկքը, Աղձնիքից արևելք Տավրոս լեռներում: Ունի ութ գավառ. Իշայր, Մեվս (մյուս) Իշայր, Իշոց գավառ, Առուենից ձոր, Միջա, Մոկք Առանձնակ կամ Արքայից գավառ, որտեղ հոսում է Որբ գետը, Արգաստովիտ գավառ, Ջերմաձոր, որտեղով հոսում է Ջերմ գետը: Մրգերից ունի գահրշատ և մանրագոր¹¹, իսկ գազաններից՝ ինձ գեղեցկախայտ, և թռչուններից՝ կաքավ:

Վեցերորդ աշխարհն է Կորճայքը, որ գտնվում է Մոկքից արևելք և սահմանակից է Ասորեստանին: Ունի տասնմեկ գավառ. Կորդուք, որտեղ գտնվում է Թմանը՝ Ասորեստանի սահմանների մոտ, Կորդրիք Վերին, Կորդրիք Միջին, Կորդրիք Ներքին, Այրսրուանք, Այգառք, Մոթողանք, Որսիրանք, Կարթունիք, Ճահուկ, Փոքր Աղբակ: (Կորճայքը) ունի գառիկ¹² և պտուղներից՝ շահդանակ, այսինքն գանգար փշի սերմը:

Յոթներորդ [աշխարհն] է Պարսկահայքը, Կորճայքից արևելք, և սեպաձև մտնում է Ասորպատականի մեջ ու Տավրոս լեռների այն կողմերը, որոնք կոչվում են Կոհ ի Նիհորական, մինչև Արասի գետը: (Պարսկահայքը) ունի ինը գավառ. Այլի, որը նաև Կուռիճան է կոչվում, Մարի-գավառ, Թրաբի-գավառ, Արասի կամ Ովեա,

Առնա, Տամբեր, Ջարեհավան, Ջարավանդ և Հեր: Որսի
կենդանիներից ունի ցիռ¹³ և այծյամ:

Ութերորդ [աշխարհն] է Վասպուրականը, Պարսկահայքից
արևմուտք և սահմանակից Կորճայքին: Ունի երեսունհինգ գավառ
և սրանք են. Ռշտունիք, որ գտնվում է Մոկքի և Բզնունյաց ծովի

միջև, որի մեջ ունի երկու կողմի, Աղթամար և Արտի, և Մանակերս ցամաքակղզին: Տոսպ (գավառ)՝ Բզունյաց ծովից արևելք, ապա՝ Բոզունիք, Արճիշակովիտ, Կուղանովիտ (գավառները): [Բզունյաց ծովից հյուսիս են գտնվում]՝ Աղիովիտ և Գառնի (գավառները) մինչև Կոզովիտ գավառը, որը գտնվում է Ազատ-Մասիս (լեռնագագաթի) ստորոտին: Առբերանի (գավառը) Բզունյաց ծովից արևելք է, որտեղ գտնվում են՝ Չքատան և Լիմ կղզիները, Ամյուկ ցամաքակղզին և Առեստ ավանը, որտեղից դուրս է գալիս [տառեխ] ձուկը:

(Վերոհիշյալ գավառներից) արևելք են գտնվում՝ Բուժունիք, Առնոսն, Անձևացիք, Տրպատունիք, Երվանդունիք, [Բուն Մարդաստան], Մարդաստան և Արտազ (գավառները) մինչև Կոզովիտ (գավառը): Մրանցից դեպի արևելք են գտնվում՝ Ակե, Աղբակ Մեծը, Անձախի ձորը, Թոռնավանը և Ճուաշ-ռոտ (գավառը) մինչև Երասիս (գետը): [Ապա]՝ Կրրճունիք, Մեծնունիք, Պալունիք, Գուկան, Աղանդ-ռոտ, Պարսպատունիք, Արտաշիսյան կամ Արտավանյան, Բա[ք]րան կամ Մարանդ, Գաբիթյան, Գագրիկյան, Տայգրյան, Վարամունիք, գինեվետ Գողթնը և Նախճավան գավառը, որտեղ գտնվում է համանուն քաղաքը:

Իններորդ աշխարհն է Սյունիքը, գտնվում է Երասիսի և Արցախի միջև և Այրարատից արևելք, ունի տասներկու գավառ. Երնջակ, Ճահուկ, Վայոց ձոր, Գեղարքունի համանուն ծովով, Մոթք, Աղահեճք, Ծղուկ, Հաբանդ, Բաղք, Չորք, Արևիք, Կովսական համանուն գետերով, մինչև Նակորգան քաղաքը իր գետանցքով, և Աղուան գետը: Սյունիքում կա մուրտ¹⁴ և գերերի¹⁵ և ազնիվ նուռ և ամրացված տեղեր:

Տասներորդ [աշխարհն] է Արցախը, սահմանակից Սյունիքին, ունի տասներկու գավառ. Մեվս (մյուս) Հաբանդ [կամ Սիսական ի Կոտակ, կամ Սիսական ի Ոստան], Վայկունիք, Բերդաձոր, Մեծ Առանք, Մեծ Կվանք, Հարճլանք, Մուխանք, Պիանք, Պարսականք, Քուստի, Փառնես, Կողթ, որտեղ կա քարախունկ¹⁶: Այս բոլորը ունի Աղվանքը, հանելով Հայաստանից:

Տասնմեկերորդ [աշխարհն] է Փայտակարանը, Ուտիքից արևելք,
Երասխ գետի վրա: Ունի տասներկու գավառ, որոնք այժմ
Ատրպատականի կազմում են. Հրաքոտ-պերոժ, Վարդանակերտ,
Յոթնփորակյան բազինք, Ռոտ ի Բաղա կամ Բաղան-ոտ, Առու-

պիճան, Հանի, Աթշի-Բագավան, Սպանդարան-պերոժ, Որմիզդ-պերոժ, Ալեվան: Այնտեղ կա բամբակ անբավ և գարի ինքնաբույս:

Տասներկուերորդ [աշխարհն է] Ուտիքը, Երասխ գետից արևմուտք, Արցախի և Կուր գետի միջև: Ունի ութը գավառ, որոնք այժմ Աղվանքի կազմում են. Առան-ժոտ, Տոի, Ռոտ-Պարսեան, Աղուե, Տուս-Քստակ, Գարդման, Շակաշեն, Ուտի Առանձնակ՝ որտեղ Պարտավ քաղաքն է: Կա այնտեղ (Ուտիքում) ձիթենի, վարնկենի¹⁷, հասմիկ¹⁸, իսկ թռչուններից՝ կատակ¹⁹:

Տասներեքերորդ աշխարհն է Գուգարքը, Ուտիքից արևմուտք, ունի ինը գավառ. Զորովոր, Կողբովոր, Ծորովոր, Տաշիր, Թոեղք, Կանդարք, Ջավախք Վերին, Արտահան, Կղարջք: Կա այնտեղ անալուֆ²⁰, հաճարածառ, սերկևիլ և տոսախ²¹: Այժմ Վիրքի կազմում է, վերցված՝ Հայաստանից:

Տասնչորսերորդ [աշխարհն է] Տայքը, Գուգարքին հարևան, ամրոցներով ու բերդերով հարուստ, ունի ութը գավառ. Կող (գավառ) արևելյան մասում, որտեղից բխում են Կուր գետի աղբյուրները Կրիակունք կոչված գյուղից: Եվ Կուր գետը (այստեղից) հոսում է դեպի արևմուտք Արտահան երկայնանիստ գավառով, ապա դառնում է դեպի հյուսիս և իջնում է Սամցխե (գավառը), որից հետո դառնում է դեպի արևելք մինչև Կասպից ծովը:

Իսկ Կող գավառից արևմուտք գտնվում են Բերդացիոր, Պարտիդացիոր, Ճակք, որից արևելք և հարավ (գտնվում են) Բուղխա, Ոքաղե և Ազորդացիոր գավառները իրենց [համանուն] գետակներով, որոնք խառնվելով իրար՝ թափվում են Վոհ գետը: Այս գավառներից արևմուտք է Արսյացիոր (գավառը)՝ Պարխար լեռների փեշերին, որտեղից հոսում է Վոհ գետը, որը, գալով Սպեր (գավառից), անցնում է Թուխարք բերդով Կղարջք (գավառը), այստեղից էլ՝ Եզր (աշխարհ)՝ Նիգալ, Մրուղ և Մրիտ գավառներով հոսելով, թափվում է Պոնտոսի ծովը, որը եզերացիները կոչում են Ակամսիս, իսկ Խաղտիքը՝ Կակամար: Տայքում կա թուզ, թթու նուռ, աղտոր²², սերկևիլ, պտղախունկ և նուշ:

Տասնհինգերորդ աշխարհն է Այրարատը, վերոհիշյալ աշխարհների
մեջտեղը և ունի քսաներկու գավառ: Բարձր Հայքի կողմն է Բասյան
(գավառը), որի միջով անցնում է Երասխը, որը գետանում է
Մուրցամոր գետից: Երասխ գետը բաժանում է, թողնելով Պարավ
Հավունիք և Գաբելյանք (գավառները), իսկ հյու-

սխում՝ Արեղյանք (գավառը): Այնուհետև Երասխը հոսում է Արշարունիք գավառով, որից հարավ են գտնվում Բագրևանդ և Ծաղկոտն գավառները, իսկ դեպի հյուսիս՝ Վանանդ և Շիրակ (գավառները): Այս գավառներից է հոսում Ախուրյան գետը Մեծագետ վտակով, [որ գալիս է Ծովակ Հյուսիս լճից] և, անցնելով Մավրիկապոլիս, այսինքն՝ Շիրակաշատ ավանը, և Սրենն ու Երվանդաշատ քաղաքը, թափվում է Երասխ:

Եվ Երասխը, Արմավիր քաղաքը Արագածոտն (գավառով) և Արագած լեռնագագաթը, որտեղից բխում են Մեծամոր գետի աղբյուրները, [և Արայի լեռը] թողնում է հյուսիսային կողմը: [Ապա, Երասխը հոսելով դեպի արևելք, հարավում թողնում է Ճակատք և Մասյացոտն գավառները և] լեռնագագաթ [Ազատ-Մ ասիսը]: Եվ Մասիս սարը, որի ստորոտին տարածվում է Կոզովիտ գավառը, դեպի հարավ է թողնում Երասխ գետը: Իսկ Արածանի գետը սկիզբ է առնում Ծաղկոտն (գավառից), Ոսկիք կոչվող տեղից և, գնալով դեպի հյուսիս, պատելով նախատական լեռնագագաթը Բագավան գյուղի մոտ, խառնվում է Բագրևանդ գետին:

[Արագածի փեշերից հյուսիս (գտնվում) է Վերին Տաշիրը (՝) և Աշոցք գավառը]: Իսկ [Արագածից] արևելք (գտնվում) է Նիգ (գավառը), որտեղից բխում են Քասաղ գետի աղբյուրները, [և նրանից (Նիգ գավառից) արևելք գտնվում են Կոտայք և Մազազ գավառները, իսկ նրանցից հյուսիս՝ Վարաժնունիք գավառը, որի միջով անցնում է Հրազդան գետը]:

[Հրազդան գետը] անցնում է Վաղարշապատ քաղաքից դեպի արևելք, որտեղ գտնվում է Մայր եկեղեցին՝ Կաթողիկեն²³, և մարտիրոսուհիների մատուռները²⁴, որից (Վաղարշապատից) դեպի արևելք բխում են Ասպահեն գետի աղբյուրները, այսինքն՝ Խոզմորը, որը խառնվում է Մեծամոր գետին: Ապա նրանցից արևելք է Ազատ գետը, և հիրավի ազատ, որի ակունքները բխում են Գեղ լեռնագագաթից, Սախուրակ տեղում, և իջնելով դեպի Դվին (քաղաքը)՝ ոռոգում է ամբողջ Հայոց Ոստանը: Անցնելով հարավ, [Ազատ գետը] թափվում է Երասխ, որոնց միջև կառուցված է Արտաշատ քաղաքը, որտեղ հին ժամանակները գտնվում էր

Մեծամորի գետախառնուրդը, իսկ այժմ, փոխվելով Մեծամորի
հունը, (այն) խառնվում է (Երասխին) [Արտաշատ քաղաքի]
արևմտյան կողմը:

Դվին [Ոստանից] դեպի արևելք գտնվում են Ուրծաձոր և Արածո կողմն գավառները, մտնելով Վայոց ձոր գավառի թիկունքը, և Շարուր դաշտը, որի միջով հոսում է Արփանյալ գետը և, անցնելով Մարավան քաղաքը, դեպի հարավ, թափվում է Երասխա գետը: Եվ Այրարատ (աշխարհը) ունի լեռներ, գետեր և պիտանի դաշտավայրեր, որսի կենդանիներ և թռչուններ, և ամենայն պարարտություն և Գայլատու ծովակը: Ունի և սիգաբերյալ արմատի որդը, (որը օգտագործում են) իբրև զարդ կարմիր գույնի²⁵:

Մրանով վերջանում է ամբողջ Հայաստանի նկարագրությունը:

1. Եզեր աշխարհը տեղադրվում է Ճորոխ գետի ներքին հոսանքի և Ռիոն գետի հովիտներում, միջնադարյան հայկական աղբյուրների Կողքին է:
2. Հեղինակը նկատի ունի Կապուտան, Բզունյաց, Գեղարքունյաց, Ծովք, Գայլատու և Ծովակ Հյուսիս (Ցելի, Չըլդըր) լճերը:
3. Կճղակավորների ընտանիքին պատկանող կենդանիներ՝ արու այծ և ոչխար, էգ ոչխար, խոյ, անտիլոպ և այլն:
4. Այսինքն՝ ձարակող, արածող, արոտական թռչուններ:
5. Թեոդուպոլիս (Կարնո քաղաք, Կարին) — ռազմական ու վարչական կենտրոն Արևմտյան Հայաստանում: Քաղաքը կոչվել է Բյուզանդական կայսր Թեոդոս II Փոքրի (408—450) անունով, որն այստեղ ռազմական շինություններ էր կառուցել, այժմյան Էրզրումը:
6. Դեղնուկ — թռչուն, որը հիշատակվում է միայն այստեղ, անհայտ է մնում, թե սա թռչունների որ տեսակին է պատկանում:
7. Ս. Երեմյանի ենթադրությամբ, այստեղ խոսքը վերաբերում է արծաթի հանքերին:
8. Ձիղկ — անորոշ տեսակի հանքային նյութ:
9. Կղզիներ, որոնք այժմ գոյություն չունեն: Լճի մակերևույթի բարձրացման հետևանքով, հիշյալ կղզիները մնացել են ջրի տակ:
10. Գազպե — քաղցր նյութ՝ մանանա, որն արտադրում են ծառերի հացենի ու կաղնի տեսակները:
11. Մանրագոր— թուփ. ունի սիսեռաչափ մանր պտուղներ, որոնք օգտագործվում են որպես քնաբեր կամ թմրեցուցիչ դեղամիջոց:

12. Զառիկ — ըստ Հ. Աճառյանի մեկնաբանության՝ մկնդեղ, ոսկեգույն դեղին ներկ:

13. Ցիռ — վայրի էջ:

14. Մուրտ (մրտենի, մրտի) — մրտազգիների ընտանիքին պատկանող մշտադալար, անուշահոտ թփաբույս:

15. Գերերի — սնկի մի տեսակ, որն աճում է գետնի տակ:

16. Այստեղ խոսքը պաղլեղաքարի (շիբ) մասին է:

17. Ըստ Ստ. Մալխասյանցի, «վարնկենի» բառն այստեղ օգտագործված է մերձարևադարձային պտուղների (կիտրոնի և այլնի) նշանակությամբ:

18. Հասմիկ — ձիթենազգիների ընտանիքին պատկանող մերձարևադարձային բույս:
19. Կատակ — կաչաղակի խմբին պատկանող թռչուն:
20. Ըստ Հ. Աճառյանի, «անալուք» նշանակել է եղնիկ, եղջերու:
21. Տոսախ — մշտադալար, մանրատերև թուփ: Հայտնի է իր կարծր, դեղին գույնի փայտով:
22. Աղտոր — երկշաքիլ բաժանաթերթ բույսերի ընտանիքին (սղտորազգիներ) պատկանող բույս՝ կոծոխուր, սմաղ:
23. Հեղինակը նկատի ունի Էջմիածնի Մայր տաճարը, որը նախապես կառուցել էր Գրիգոր Լուսավորիչը 303 թ., իսկ ամբողջությամբ վերաշինել էր Վահան Մամիկոնյանը՝ 480 թվականին:
24. Խոսքը Հռիփսիմեի և Գայանեի հիշատակին կառուցված մատուռների մասին է: Հետագայում մատուռների տեղում կառուցվեցին ս. Հռիփսիմե (618 թ.) և ս. Գայանե (630 թ.) վանքերը:
25. Խոսքը համբավավոր «որդան կարմիր» ներկի մասին է:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ Մ. Թ. II ԴԱՐՈՒՄ ԵՎ III ԴԱՐԻ ՄԿՋԲՆԵՐԻՆ ԸՍՏ ԴԻՈՆ ԿԱՍՍԻՈՍԻ

ՀՈՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք վաթսուներորդ

17,1 Այնուհետև նա¹ ռազմերթի ելավ հայերի և պարթևների դեմ այն պատրվակով, որ Հայոց թագավորը² թագը ոչ թե իրենից էր ստացել, այլ պարթևների թագավորից³, մինչդեռ իրականում նա տոգորված էր խիստ փառամոլությամբ:

2 Եվ որովհետև (Պարթևին)⁴ հայտնի էր, թե նա հարձակվելու է և դրանով իսկ պատրաստ է իրագործելու իր սպառնալիքները, խիստ վախեցավ և մեղմելով իր գոռոզությունը, (դեսպաններ) ուղարկեց⁵, աղերսելով նրան չպատերազմել իր դեմ. միաժամանակ խնդրում էր նրան, որ Հայաստանը տրվի Պարթամասիրիսին, որը նույնպես Պակորոսի⁶ որդին էր, և թախանձում, որ թագն ուղարկվի սրան: Քանզի, ասում էր

3 նա, Եքսեղարեսին⁷, որը հարմար չէր ոչ հռոմեացիներին, ոչ էլ պարթևների համար, ինքը գաղնկեց էր արել: Իսկ (Տրայանոսը) ոչ ընծաներն ընդունեց, ոչ էլ որևէ բանավոր

պատասխան տվեց կամ նամակ ուղարկեց, այլ հայտնեց միայն, որ բարեկամությունը որոշվում է գործերով և ոչ թե խոսքերով.
հետևաբար, երբ ինքը ժամանի Սիրիա, պատշաճ ամեն ինչ կանի:

***

19,1 Պարթամասիրիսը կամայական մի բան կատարեց:

Տրայանոսին ուղարկած իր առաջին նամակը նա հղել էր իբրև «Հայաստանի թագավոր»․ բայց քանի որ պատասխան չստացավ, ապա նորից նամակ ուղարկեց, բայց այդ տխուրոսը հանած, և խնդրեց իր մոտ ուղարկել Մարկոս Յունիոսին՝ Կապադովկիայի կառավարիչին, որպեսզի նրա միջոցով իր՝

2 խնդրանքը հաղորդի: Մակայն Տրայանոսը նրա մոտ ուղարկեց Յունիոսի որդուն, մինչդեռ ինքը առաջ ընթացավ մինչև

Արսամոսատա⁸ և այն առանց կռվի վերցնելով, եկավ Սատալա⁹ և Անքիալոսին՝ հենիոքների ու մաքելոնների¹⁰ թագավորին, ընծաներ ուղարկեց: Նա Հայաստանի Ելեգեայում¹¹ ընդունեց

Պարթամասիրիսին: (Կայսրը) նստած էր պատնե-

3 շի եզրին կանգնեցրած բեմի վրա: Եվ (Պարթամասիրիսը)

ողջունելով նրան, գլխից թագը հանեց ու դրեց նրա ոտքերի մոտ, լուռ կանգնեց, սպասելով, որ նա կվերցնի այն¹²: Երբ այս բանի վրա զինվորները մեծ աղաղակ բարձրացրին և Տրայանոսին, որպես ինչ-որ հաղթություն տանելու համար

4 կոչեցին իմպերատոր — քանզի նրանք առանց կարոսի¹³

անարյուն հաղթանակ էին համարում այս, երբ տեսան որ Արշակունի թագավորը՝ Պակորոսի որդին, Օսրոեսի¹⁴ եղբորորդին, կանգնած է (կայսեր) առաջ առանց թագի, որպես գերեվարված— (Պարթամասիրիսը), ահաբեկվեց և կարծեց,

5 թե ինքը ծանակվում է և մատնվելու է կորստի: Նա շուռ եկավ և ուզեց փախչել, բայց, տեսնելով, որ ինքը շրջապատված է, խնդրեց շնորհ անել, որ ամբոխի առաջ չխոսի: Եվ այսպիսով, նա ներս տարվեց վրանը, սակայն դարձյալ

20,1 չկարողացավ անել այն, ինչ ցանկանում էր: Եվ երբ նա զայրացած դուրս եկավ գորաճամբարից, Տրայանոսը ետ կանչել տվեց նրան և նորից բարձրանալով բեմ, հրամայեց, որ նա ի լուր

բոլորի ասի այն ամենը, ինչ կամենում է, որպեսզի մարդիկ, անգետ
լինելով իրենց երկուսի միջև առանձին խոս-

վածներին, այդ մասին չտան զանազան հնարովի տեղեկություններ: Այս լսելով, Պարթամասիրիսն այլևս չկարողացավ լռել, այլ խոսեց մեծ համարձակությամբ և, իմիջիայլոց, ասաց, որ ինքը ոչ (պատերազմում) պարտվել է, ոչ իսկ գերի է վերցվել, այլ եկել է կամավոր կերպով, հավատացած լինելով, որ ինքը ոչ մի վիրավորանք չի կրի և կստանա թագավորությունը, ինչպես որ Տիրիդատեսն ստացել էր Ներոնից: Տրայանոսը նրա բոլոր ասածներին պատշաճ կերպով պատասխան տվեց և ասաց, որ Հայաստանը ոչ ոքի չի տալու — քանզի այդ երկիրը պատկանում է հռոմեացիներին և ունենալու է հռոմեացի կառավարիչ — իսկ իրեն թույլ կտա գնալ ուր որ կամենում է: Այսպես Պարթամասիրիսին և նրան ընկերակցող պարթևներին նա բաց թողեց, տալով նրան հեծյալ ուղեկիցներ, որպեսզի ոչ մեկի հետ չբանակցեն և որևէ խռովություն չբարձրացնեն: Իսկ նրա հետ եկած բոլոր հայերին հրամայեց մնալ իրենց գտնված երկրում, քանի որ նրանք այժմ իր հպատակներն էին:

Հատված յոթանասունհինգերորդ գրքից

Երբ Վոլոգեսոսը¹⁵ Մանատրուկեսի¹⁶ որդին, պատրաստվել էր Սևերոսի¹⁷ գորքի դեմ ճակատամարտելու և ընդհարումից առաջ զինադադար էր խնդրել և կնքել, (Տրայանոսը) նրա մոտ դեսպաններ ուղարկեց և Հայաստանի մի մասը¹⁸ շնորհեց նրան՝ խաղաղության առթիվ:

Գիրք յոթանասունմեկերորդ

Մարտիրոս Վերոսն¹⁹ ուղարկել էր Թուկիդիդեսին, որպեսզի նա Սոեմոսին²⁰ վերստին բերի Հայաստան: Սա զենքի սպառնալիքով, ինչպես և իրեն հանդիպողների նկատմամբ բոլոր դեպքերում ցուցաբերած բարեմտության շնորհիվ, արագ թափով առաջ էր ընթանում: ...Արդ՝ (Մարտիրոսը) գալով Նոր քաղաք²¹, որն իր ձեռքում պահում էր Պրիսկոսի դրած Հռոմեական կայսրոսը, ասպատամբության փորձ անողներին թե՛ խոսքով և թե՛ գործով հնազանդեցնելուց հե-

տո հայտարարեց, որ (այդ քաղաքը) կլինի գլխավորը
Հայաստանում:

Գիրք յոթանասուներկուերորդ

Նույնպես և Տիրիդատես սատրապին²², որը Հայաստանում
խռովություններ էր բարձրացրել և սպանել էր հենիոքների
թագավորին և իր սուրը թափահարել էր (Մարտիոս) Վերոսի վրա,
երբ վերջինս հանդիմանել էր նրան այդ բաների համար, (Մարկոս
Ավրելիոսը)²³ չսպանեց, այլ ուղարկեց Բրետանիա:

Գիրք յոթանասունութերորդ

Արդ՝ (Անտոնինոսը)²⁴ խաբելով Օսրոնենի Ավգարոս²⁵ թագավորին,
համոզեց նրան իբրև բարեկամի գալ իր մոտ, որից հետո նրան
ձերբակալելով կալանավորեց և այդպիսով Օսրոնենն, որը մնացել
էր առանց թագավորի, հպատակեցրեց:

Իսկ Հայոց թագավորին²⁶, որը վեճի մեջ էր իր որդիների հետ,
բարեկամական նամակներով նույնպես կանչեց, իբր

նրանց հաշտեցնելու պատրվակով, բայց սրանց հետ ևս վարվեց այնպես, ինչպես Ավգարոսի հետ: Սակայն հայերը չհանդուրժեցին նրան, այլ դիմեցին զենքի, ու այլևս նրան ոչ ոք երբևիցե ոչ մի բանում նրան չէր հավատում, այնպես որ նա գործով սովորեց, թե որքան վնասաբեր է կայսեր համար խաբեությամբ վերաբերվել բարեկամներին²⁷:

18,1 Այսպիսի գործեր կատարեց (Անտոնինոսը) Նիկոմեդիայուն ձմեռելու ժամանակ. նա մարզեց նաև մակեդոնական փաղանգը²⁹ և երկու շատ խոշոր մեքենաներ կառուցեց հայկական և պարթևական պատերազմների համար այնպես, որ դրանք քանդած վիճակում նավերի վրա կարողանար փոխադրել Սիրիա...:

Երբ նա³⁰ արշավեց պարթևների դեմ, այդ պատերազմը պատճառաբանեց նրանով, որ Վոլոգեսոսը³¹, երբ ինքը նրա–

նից պահանջեց Տիրիդատեսին³² և նրա հետ ուն Անտիոքոսի, նրանց չհանձնեց: Այս Անտիոքոսը կիլիկեցի էր և սկզբում իբրև թե կիլիկյան փիլիսոփա էր և դրանով պատե-

2 բազմում մեծապես օգնել էր զինվորներին. քանզի երբ զինվորները ցրտաշունչ ձմռան պատճառով հուսահատվել էին, նա կարողանում էր սրտապնդել նրանց՝ իրեն նետելով ձյան մեջ և թավալվելով դրա վրա: Ուստի և նա շատ դրամ և պատիվներ ստացավ թե՛ Սևերոսից և թե՛ Անտոնինոսից: Այս ամենից նա այնքան գոռոզացավ, որ հարեց Տիրիդատեսին և սրա հետ միասին փախավ պարթև (թագավորի) մոտ:

21,1 Երբ պարթև (թագավորը) վախեցավ և Տիրիդատեսին ու Անտիոքոսին հանձնեց (կայսրին), սա իսկույն ևեթ հրաժարվեց արշավանքից. բայց Թեոկրիտոսը, որին գորքով նա ուղարկել էր հայերի դեմ, նրանց կողմից պարտության մատնվեց և ծանր դժբախտության մեջ ընկավ:

Գիրք յոթանասունիններորդ

27,4 Այսուհանդերձ Հայոց (թագավորի) դեմ նրա³³ մղած պատերազմը ևս, ինչպես ասել եմ, դադարեց, երբ Տիրիդատեսը³⁴ ընդունեց Մակրինոսի կողմից իրեն ուղարկված թագը, ինչպես նաև մորը, որին Տարավտասը³⁵ տասնմեկ ամիս պահել էր բանտում, ինչպես նաև ստացավ այն ամբողջ ավարը, որ տարածված էր Հայաստանից և բոլոր այն երկրները, որ նրա հայրը³⁶ ձեռք էր բերել Կապադովկիայում. նա հույս ուներ նաև ստանալու այն փողը, որ ամեն տարի ուղարկում էին հռոմեացիները³⁷:

Գիրք ութսուններորդ

3,1 Շատ երկրներում շատ ապստամբություններ ծագեցին, և դրանցից մի քանիսը թեև խիստ ահեղ էին, սակայն ճնշվեցին:

Իսկ Միջագետքում կատարված դեպքերը առավել ահա-

վոր էին և իրականում սարսափ էին գցել բոլորի վրա. ոչ
 2 միայն Հռոմի բնակիչների, այլև մյուս վայրերի: Քանզի ոմն
 Արտաքսերքսես³⁸, պարթևներին երեք ճակատամարտում
 հաղթելուց և նրանց թագավոր Արտաբանոսին³⁹ սպանելուց հետո,
 ռազմի ելավ Հատրայի⁴⁰ դեմ, այն (գրավելով) հռոմեացիների դեմ իր
 համար հենարան դարձնելու նպատակով: Նա թեև կործանեց
 պարիսպը, բայց կորցնելով իր զին-
 3 վորներից շատերին, որոնք դարանի մեջ էին ընկել, ետ նահանջեց
 Մեդիա և, այս երկրում, ինչպես նաև Պարթիայում, մասամբ
 բռնությամբ, մասամբ էլ ահաբեկմամբ գրավելով մի շարք
 շրջաններ, շարժվեց դեպի Հայաստան: Այստեղ նրան դիմավորեցին
 տեղի բնակիչները և մեղացիներից ոմանք, ինչպես նաև
 Արտաբանոսի որդիները և նա, ինչպես ոմանք ասում են, փախավ.
 իսկ ուրիշները ասում են, թե նա ետ քաշվեց, ավելի մեծ զորք
 պատրաստելու համար:

1. Խոսքը Տրայանոս կայսեր (98—117) մասին է, որը 113 թ.

հոկտեմբերի 27-ին դուրս գալով Հռոմից՝ սկսեց իր արշավանքը
 դեպի Հայաստան:

2. Այստեղ Դիոնը նկատի ունի Մեծ Հայքի թագավոր
 Պարթամասիրին (113 — 114):

3. Խոսքը վերաբերում է պարթևական Խոսրով թագավորին (110—
 129):

4. Այսինքն՝ Խոսրովին:

5. Պարթևական դեսպանները Տրայանոսին ներկայացան
 Աթենքում:

6. Սա Պարթևաց Բակուր II թագավորն էր (78—110)՝ Հայոց
 թագավոր Պարթամասիրի հայրը:

7. Եքսեդարես — Մեծ Հայքի Աշխադար (Շիդար) թագավորն է
 (110—113)՝ որդին Պարթևաց Բակուր II-ի և ավագ եղբայրը
 Պարթամասիրի:

8. Արսամոսատա (Արշամաշատ) — Շուփքի նախկին հայկական
 թագավորության մայրաքաղաքն էր, տեղադրվում է Արածանի
 գետի ափին՝ այսպես կոչված «Գեղեցիկ դաշտում»:

9. Սատալա (Մատաղ) քաղաքը գտնվում էր Փոքր Հայքում:

10. Մաքելոնների ու հենիոքների թագավորությունը գտնվում էր Պարիսարյան լեռների ծովահայաց փեշերին և հասնում էր մինչև Սև ծովի ափերը, այժմյան Ռիզեի և Աթինայի միջև (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. I, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատարակչություն, էջ 785):

11. Հայաստանի Ելեգեա — Եղեգիսի ջերմուկներն են՝ Կարինից արևմուտք, այժմ՝ Իլիջա:

12. Այս տեսարանը քանդակվել է Տրայանոսի կոթողի վրա, որտեղից այն վերցնելով՝ հետագայում զետեղել են Կոստանդիանոս Մեծի հաղթականարի վրա, որն այժմ էլ կարելի է տեսնել Հռոմում:

13. Կարոս— հյուսված պսակ, որով հին Հունաստանում զարդարում էին Բսթմական և Պյութիական խաղերում հաղթողներին:
14. Այսինքն՝ Պարթևաց թագավոր Խոսրովի:
15. Վոլոգեսոս (Վաղարշ) — Մեծ Հայքի Վաղարշ I թագավորն է (117— 144): Նրա անվան հետ է կապված Վաղարշապատ քաղաքի հիմնադրումը:
16. Սա Հայոց Տրդատ I թագավորի որդի՝ Մեծ Հայքի թագավոր Սանատրուկն է (88 — 110), հայրը՝ Վաղարշ I-ի:
17. Կատիլիոս Սևերոս— Կապադովկիայի լեզաո: 114 թ. Տրայանոսի կողմից նշանակվել է նաև Փոքր Հայքի և Մեծ Հայքի կառավարիչ:
18. Հայաստանի այդ մասերը, ինչպես ենթադրում են ուսումնասիրողները, հյուսիսարևելյան Հայաստանն էր, որին հռոմեացիները չէին կարողացել հաստատուն կերպով տիրապետել: Վաղարշ I-ին ամբողջ Մեծ Հայքի թագավոր է ճանաչել Տրայանոսի հաջորդը՝ Հադրիանոս կայսրը (117—138):
19. Մարտիոս Վերոս — հռոմեական զորավար, Հայաստանում գտնվող հռոմեական բանակներից մեկի հրամանատար:
20. Սոհեմոս (Սոհեմոս-Տիգրան) — թագավոր Մեծ Հայքի (144 — 161, 164 — 186): Սա Ասորիքի Էմեսա (այժմ՝ Հոմս) փոքրիկ քաղաքի թագավորն էր, Երվանդունիների հայկական թագավորական հարստության շառավիղ: 144 թ. Հռոմի կայսր Անտոնինոս Պիոսը (138 — 161) գահընկեց է հայտարարում Վաղարշ I-ին և Մեծ Հայքի թագավոր հռչակում Սոհեմոսին, որին տրվում է նաև Տիգրան անունը: Սակայն, երբ պարթևները 161 թ. ներխուժեցին Հայաստան, Սոհեմոսը փախավ Հռոմ, որտեղ ընդունեց հռոմեական քաղաքացիություն և շուտով ընտրվեց Ծերակույտի (Մենատ) անդամ: Այդ ժամանակ Հայաստանում թագավոր հռչակվեց Բակուր Արշակունին (161 — 163): 164 թ. Սոհեմոսը Մարկոս Ավրելիոս կայսեր (161 — 180) կողմից վերստին հաստատվում է հայկական գահին:
21. Նոր քաղաք — Վաղարշապատ քաղաքն է, որը կառուցել է Հայոց Վաղարշ I թագավորը: Հռոմեացիներն այն անվանում էին Կայնեպոլիս, հայերեն՝ Նոր քաղաք:

22. Որոշ ուսումնասիրողներ այս Տիրիդատես սատրապին նույնացնում են հայ նախարար Տրդատ Բագրատունու հետ, որն ըստ Խորենացու՝ ապրել է Պ դարի կեսերին (տե՛ս «Պատմություն Հայոց, գիրք Բ, գլ. ԿԳ):

23. Սա Հռոմի կայսր Մարկոս Ավրելիոսն է:

24. հոսքը վերաբերում է Անտոնինոս Կարակալլա կայսրին (211—217):

25. Սա Օսրոենե-Եդեսիայի թագավոր Աբգար X-ն է, որին Կարակալլան 215 թ. գերի վերցրեց, իսկ նրա երկիրն էլ հռչակեց հռոմեական պրովինցիա:

26. Դիոնը նկատի ունի Մեծ Հայքի թագավոր Խոսրով I Արշակունուն (198—216)՝ Հայոց Վաղարշ II թագավորի (186—198) ավագ որդուն:

27. Հայոց թագավոր Խոսրով I-ի ձերբակալությունն ու դրան հետևող Հայաստանում բռնկված հակահռոմեական հուժկու ապստամբությունը տեղի է ունեցել 216—217 թվականներին:

28. Նիկոմեդիա — Բյութանիական թագավորության մայրաքաղաքն էր, հետագայում՝ հռոմեական Բյութանիա պրովինցիայի կենտրոնը: Հիմնադրել է Նիկոմեդես I-ը՝ մ. թ. ա. 264 թվականին, այժմ՝ Իզմիր:

29. Փաղանգ (Ֆալանգա)— հին հունական, մակեդոնական և մասամբ՝ հռոմեական բանակների մարտական շարվածք՝ քառանկյունի, զինվորների 8—24 շարքերով, փաղանգի ճակատամասը հասնում էր մինչև 500 —1000 մետրի՝ յուրաքանչյուր շարքում 1000-ական հոպլիտ: Մակեդոնական փաղանգը ունենում էր մինչև 28662 զինվոր:
30. Խոսքը Անտոնինոս Կարակալլա կայսեր մասին է:
31. Սա Պարթևաց Վաղարշ V թագավորն է (208—223):
32. Հ. Մանանդյանի կարծիքով, այս Տրդատը եղբայրն էր Պարթևաց թագավոր Վաղարշ V-ի:
33. Դիոնը նկատի ունի Հռոմի կայսր Մակրինոսին (217—218):
34. Սա հռոմեական բանտում մահացած Հայոց թագավոր Խոսրով I-ի ավագ որդի, Մեծ Հայքի թագավոր Տրդատ II Արշակունին էր (217—252), որին Կարակալլայի սպանությունից հետո, Հայաստանում հռչակել էին թագավոր:
35. Տարավտաս — Անտոնինոս Կարակալլա կայսեր մակդիրը:
36. Այսինքն՝ Հայոց Խոսրով I թագավորը:
37. Ուսումնասիրողների կարծիքով, այստեղ խոսքը գնում է դրամական այն նպաստի մասին, որ հռոմեացիները յուրաքանչյուր տարի վճարում էին հայկական հեծելազորի համար, հայկական հեծելազորը այս նպաստը ստանում էր Կովկասյան լեռնանցքները պաշտպանելու համար:
38. Սա Արտաշիր I Պապական Սասանյանն է (224 — 241)՝ Պարսքերկրի արքայիկը, որը 224 — 227 թթ. ապստամբելով պարթևների դեմ տապալեց նրանց տիրապետությունը Պարսկաստանում և այստեղ հիմք դրեց Սասանյանների թագավորական հարստությանը:
39. Արտաբանոս— Պարթևաց վերջին թագավոր Արտավան V-ն է (209— 224):
40. Հատրա քաղաքը արաբական Հատրենե փոքրիկ թագավորության մայրաքաղաքն էր: Այս թագավորությունը գտնվում էր Եդեսիա—Օսրոնեն և Ադիաբենե թագավորությունների միջև:

Ագաթանգեղոսի (V դ.) երկը հայոց պատմագրության
առաջնեկներից է: Այն կրում է «Պատմութիւն Հայոց» խորագիրը:
Ընդգրկում է III—IV դդ. Հայաստանում տեղի ունեցած
իրադարձությունների նկարագրությունը՝ հատկապես
Հայաստանում և նրա հարևան երկրներում քրիստոնեության
տարածման և պաշտոնական ճանաչում գտնելու պատմությունը:
Նրանում մեծ տեղ է հատկացված քրիստոնեության առաջին
քարոզիչների, մասնավորապես Գրիգոր Լուսավորչի,
գործունեության շուրջը հորինված ավանդություններին և
հրաշապատումներին:
Պատմությունը V—VI դարերում ենթարկվել է զգալի փոփո-

խությունների. եկեղեցու հայրերն աշխատել են այն խմբագրել այնպես, որ համապատասխանի իրենց ժամանակի կրոնադավանաբանական գաղափարախոսության պահանջներին: Ագաթանգեղոսի Պատմության լավագույն հրատարակությունը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Մտ. Կանայանի կազմած քննական բնագիրն է (Թիֆլիս, 1909): Ագաթանգեղոսի բնագրի համառոտությունը հնում թարգմանվել է հունարեն, արաբերեն, վրացերեն և այլ լեզուներով: Աշխարհաբար է թարգմանել Ա. Տեր-Ղեռնդյանը, որը լույս է տեսել 1977 թ.4 «Հայ մատենագիրներ» մատենաշարով: Ստորև, բերված հատվածները տրվում են ըստ այս հրատարակության:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

18. Երբ Պարթևների թագավորությունն իր վախճանին հասավ, վերացվեց Վաղարշի որդու՝ Արտավանի տերությունը և նա սպանվեց Սասանի որդի Արտաշիրի ձեռքով: Սա մի նախարար էր Ստահր գավառից¹, որ գալով միավորեց պարսից զորքերը, որոնք լքեցին, հեռացան, մերժեցին ու անարգեցին պարթևների տերությունը և հաճույքով նախընտրեցին Սասանի որդի Արտաշիրի իշխանությունը: Արդ, երբ այս մահվան գույժը հասավ Հայոց Խոսրով թագավորին², որը Պարսից տերության մեջ երկրորդն էր³, որովհետև նա, ով Հայոց թագավոր էր՝ Պարսից տերության մեջ երկրորդ [անձն] էր, — թեպետև նա վաղուց էր բոթը լսել, [այնուհանդերձ] ոչինչ կարողացավ անել պատերազմի պատրաստության գործը ավարտելու համար: Դրանից հետո նա դարձյալ պատահած դեպքերի համար մեծ տրտմության մեջ էր, որովհետև որևէ գործ չկարողացավ անել: [Ուստի] կատարվածի համար մեծապես տրտմելով՝ նորից անցավ, եկավ իր երկիրը:

19. Արդ՝ մյուս տարեմուտին Հայոց թագավոր Խոսրովը սկսեց բանակ կազմել և զորք գումարել: Հավաքեց աղվանից ու վրաց զորքերը և բացեց Ալանաց ու Ճորա Պահակի դռները⁴, դուրս բերեց հոների զորքը, ասպատակ սփռեց պարսից երկիրը և արշավեց Ասորեստանի կողմերը մինչև Տիզբոնի դռները⁵:

24. Իսկ երբ Պարսից թագավորը տեսավ այս բոլոր չարիքները, որ նրա վրա հասան, նեղվեց, տառապեց, շփոթվեց, երկմտեց, ինքն իր մեջ մոլորվեց: Իր մոտ կանչեց տերության բոլոր

թագավորներին, կուսակալներին, նախարարներին,
գորավարներին, պետերին ու իշխաններին, և խորհրդի նստեցին:
Աղաչում էր ամենքին, որևէ հնար փնտրել գտնել, տեսակ-տեսակ
պարզներ էր խոստանում: «Թերևս գտնվի մեկը,— ասում էր նա,—
որ կարողանա վրեժը լուծել»: Խոստանում էր շնորհել իր
տերության երկրորդ գահը, եթե միայն որևէ մեկը կարողանար իր
մեծ վրեժը լուծել: «Միայն աթոռովս ես վեր կլինեմ նրանից [ասում
էր], թեկուզ շատ անարգ մարդկանցից լինի, կամ թե
պատվականներից»: Խոստանում էր ամեն տեսակ պատիվներ,
պարզներ և վարձի հատուցում շնորհել:

25. Արդ՝ այս խորհրդի մեջ ոտքի ելավ պարթևների տերության մի
գլխավոր նահապետ, որի անունն էր Անակ, մեջտեղ գալով՝
խոստացավ վրեժ առնել իր ազգակիցներից իբրև թշնամիների:

28. Այն ժամանակ Պարթևն իր եղբոր հետ պատրաստվեց հանդերձ
ընտանյոք, կանանցով, որդիներով, ամբողջ գերդաստանով
շարժվեցին, ճանապարհ ընկան և, գննելով ուղիները, ելան,
գաղթելու պատրվակով գնացին Հայաստանի կողմերը, իբրև թե,
ապստամբել էին Պարսից արքայի դեմ: Եկան հանդիպեցին Խոսրով
թագավորին Ուտիք գավառի Խաղխաղ քաղաքում՝ Հայոց
թագավորության ձմեռանոցում:

29. Հայոց թագավորը երբ տեսավ, ցնծությամբ ընդառաջ եկավ ու
մեծ խնդրությամբ ընդունեց նրան, մանավանդ, երբ սա
կեղծավորությամբ ու դավով սկսեց խոսել նրա հետ և իր գալու
հավատարմությունը ցույց տալ: «Այն բանի համար եմ քեզ մոտ
եկել,— ասաց նա,— որ կարողանանք միատեղ ընդհանուրի վրեժը
լուծել»:

30. Արդ՝ երբ թագավորը տեսավ այս մարդուն, որ եկել էր իր մոտ
ամբողջ ընտանիքով, վստահորեն հավատաց նրան: Այնժամ նրան
պատիվ տվեց ըստ թագավորական օրենքների, հանեց նստեցրեց
իր թագավորության երկրորդ աթոռին և ձմեռվա ամբողջ
ընթացքում՝ ցրտաշունչ, հողմաշունչ սառնամանիքի օրերը
ուրախությամբ անցկացրին:

**31. Իսկ երբ հասան տաք օրերը, հարավահողմ գարնան դռները
բացվելու ժամանակը, հեռացավ թագավորը այդ կողմերից:**

Եկան իջան Այրարատ գավառը, Վաղարշապատ քաղաքը: Եվ մինչդեռ ուրախությամբ հանգստանում էին, թագավորը մտադրվելով գորք կազմեց՝ նորից Պարսից կողմերը արշավելու նպատակով:

32. Երբ Պարթևն այս լսեց, հիշեց այն երդումը, որ տվել էր Պարսից արքային: Հիշեց նաև պարզկենդի խոստումները և փափագեց իր բնիկ աշխարհը տեսնել, որը Պահլավ էր կոչվում, չար միտք հղացավ. իր հարազատ եղբոր հետ թագավորին մի կողմ տանելով՝ իբր թե զբոսանքի կամ նրա հետ խորհուրդ անելու նպատակով, և պողպատե սուսերները կես մերկացրած պահելով՝ հանկարծ անսպասելիորեն զենքերը բարձրացրին և թագավորին դիաթավալ անելով՝ զետին տապալեցին: Իսկույն եղած իրողությանը իրագել դառնալով՝ ամբոխը աղաղակով գույժ բարձրացրեց. մինչ այս, մինչ այն՝ նրանցից յուրաքանչյուրը իր ձին նստելով փախուստի դիմեց:

33. Հայակույտ գորքի մեծամեծները երբ այս իմացան, գունդ-գունդ բաժանվեցին ու հետապնդեցին: Ոմանք ցամաքով աճապարեցին հասնելու Արտաշատ քաղաքի դռների մոտակա կամուրջի գլուխը: Երասխ գետը հորդացած գալիս էր ավեափ լեցուն, սառցախառն, ձյունախառն, ելման ջրերով իր վարարման շրջանում: Նրանց մի մասն անցավ Վաղարշապատ քաղաքի կամուրջով, որը կոչվում է նաև Մեծամորի կամուրջ: Աճապարում էին որքան կարելի է շուտ հասնել Արտաշատի կամուրջի գլուխը: Ճանապարհների կիրճերում կանգնեցրին նրանց և, շրջապատելով Տափերական կամուրջի մոտ, զետավեժ արեցին: Իսկ իրենք այնտեղից դարձան վայրով, ճիչով ու ողբով, և ամբողջ երկիրը հավաքված թագավորին էր սզում:

34. Եվ քանի դեռ ջերմ շունչը նրա կրծքից չէր հեռացել, և չէր հասել վախճանը, [թագավորը] հրաման տվեց ոչնչացնել նրանց ազգատոհմը: Այնժամ սկսեցին սպանել ու կոտորել, մինչև իսկ չթողեցին մանուկներից այնպիսիին, որը բնավ աջն ու ձախը չզիտեր: Նաև տոհմի իգական մասը սրի քաշեցին: Միայն Պարթևի որդիներից երկու փոքրիկ մանուկների՝ մի մարդ [երեխաներից]

մեկի դայակների միջոցով փրկեց, որոնցից մեկին փախցրեցին
Պարսից կողմերը, իսկ մյուսին՝ Հունաց՝:

35. Երբ Պարսից թագավորը այս ամենը լսեց՝ զվարճացավ, այն օրը ուրախության մեծ տոն արեց և ատրուշաններին շատ զոհ մատուցեց: Ջորք հավաքեց, շարժվեց գնաց ասպատակ սփռեց Հայաստանի կողմերը, խոսունն ու անասունը, ծերն ու տղան, երիտասարդն ու մանուկը ընդհանրապես գերի տարավ⁷:

36. Այդ ժամանակ մի մարդ ավազակից ազատելով փրկում է Հայոց Խոսրով թագավորի որդիներից Տրդատ անունով մի փոքրիկ մանկան⁸, [որին] դայակները առնելով փախցրին կայսեր արքունիքը, Հունաց կողմերը: Իսկ Պարսից արքան գալով այնուհետև Հայաստան իր անվամբ կոչեց այդ վայրերը և Հունաց զորքը փախուստի մատնելով հալածեց մինչև Հունաց սահմանները: Փոսեր փորելով սահմաններ հաստատեց և տեղի անունը դրեց Փոսից դրունք⁹ այն վայրերում, որոնք կոչվում էին Սույգն: Մնացած բնակիչներին տեղահանեց և երկրին տիրացավ:

37. Տրդատը գնաց Լիկիանես անունով մի կոմսի մոտ դաստիարակություն և ուսում ստացավ...:

1. Ստաիր — գավառ Աքեմենյանների Պերսեպոլիս մայրաքաղաքի մոտ, Պարսք նահանգում:

2. Ազաթանգեղոսը, ինչպես և Խորենացին (տե՛ս 404-րդ էջ, N 3 ծան.) շփոթում են, հիշյալ դեպքերի ժամանակակից թագավորն էր ոչ թե Խոսրով I-ը, այլ վերջինիս որդի Տրդատ II-ը:

3. Նկատի ունի այն հանգամանքը, որ հայ Արշակունիները կրտսեր ճյուղն էին պարթև Արշակունիների:

4. Ալանաց դռները տեղադրվում են այժմյան Դարիալի կիրճի վայրում, իսկ Ճորա Պահակը (Կասպան Ճորա, Դուռն Հոնաց, Դուռն Աղվանից)՝ այժմյան Դերբենդ քաղաքի մոտ, Կասպից ծովի ափին:

5. Ուսումնասիրողների կարծիքով, Ազաթանգեղոսի սույն վկայությունը հավաստի հիշողություն է:

6. Այսինքն՝ Բյուզանդիա: Անակի այս որդին ապագա Գրիգոր Լուսավորիչն է:

7. Ուսումնասիրողները գտնում են, որ այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել 252 թ., երբ Հայոց թագավորն էր Տրդատ II-ը, իսկ Պարսից՝ Շապուհ I-ը:

8. Սա Հայաստանի ապագա թագավոր Տրդատ III Մեծն է:

9. Փոսից դրունք — լեռնանցք Կարինից դեպի Կողոնիա տանող
ճանապարհի վրա՝ Գայլ գետի ափունքների մոտ: